

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabétizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?

NÉPRAJZ, ANTROPOLÓGIA és történettudomány határterületein dolgozó kutatóként jelen írásomat egy, az alfabétizációtörténeti vizsgálatok általános koncepcióját illető problémafelvetésnek szánom. Az elmúlt két-három évtized nyugat-európai metodológiai vitáinak néhány fontos tanulsága, valamint személyes kutatási tapasztalataim alapján e vizsgálatok tárgyát és módszerét illetően szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni.

Hagyományosan több tudományág is alkalmazta azt a sajátos kétpólusú — ám már eredetében is meglehetősen hipotetikus — megkülönböztetést, ami a verbális kommunikáció két fő formáját, az írásbeliséget és a szóbeliséget mintegy két külön entitásként tételezte, sőt társadalmi közegek, hordozók terén is sokkal inkább szembeállította azokat egymással, mintsem hogy együtt létezésükkel, kölcsönös áthallásaikkal számolt volna. Ez a *bináris oppozíció*¹ nagyjában-egészében a közelmúltig, az 1980/90-es évekig jellemző volt a kommunikáció — úgy történeti, mint recens — módjainak a leírására és értelmezésére. A kulturális antropológia ugyanúgy alkalmazta,² mint a néprajztudomány,³ s a történettudomány

¹ A strukturális antropológia atyjának, Claude Lévi-Straussnak az emberi gondolkodás elemi kategóriáinak a megragadására alkalmazott kifejezését veszem kölcsön. Claude LÉVI-STRAUSS: *La pensée sauvage*. Paris, 1962. különösen 164–193.

² Amikor Edward Tylor, a brit kulturális antropológia klasszikusa a múlt század végén az írásbeliség megjelenését tárgyalta az emberiség történetében, a „barbárság” (szóbeliség) fokáról a „civilizáció” fokára való felemelkedést hangsúlyozta, s jogosnak látott egy az írás használatára, illetve nem-ismeretére épülő megkülönböztetést korának társadalmi között. Edward B. TYLOR: *Anthropology*. Ann Arbor: The University of Michigan Press 1960 [1881]. 67–78. Az emberi kommunikációnak a gesztusnyelvtől a kép-, majd szóírás megjelenése felé tartó „fejlődését” orális és írásbeliség hasonló evolúciós megkülönböztetésének a jegyében tárgyalta másik alapvető munkájában. — UŐ.: *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*. Chicago-London, 1964 [1865]. Az írásbeliség antropológiájának tulajdonképpeni megalapozója, Jack Goody először egy társszerzővel írott tanulmányában fogalmazta meg orális és írásbeliség (immár nem evolúcionista, hanem funkcionalista ízü) szembeállítását. Jack GOODY – Ian WATT: *The Consequences of Literacy*. *Comparative Studies in Society and History* V (1962–1963) 304–345. (Részletes magyar fordítását ld. *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Szerk. NYÍRI Kristóf és SZÉCSI Gábor. Bp., 1998. 111–128). Ezután több könyvében is bővebben tárgyalta a két kommunikációs technika közötti különbségeket illetve azok társadalmi, jogi, gazdasági és kulturális következményeit. Jack GOODY (ed.): *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge, 1968. — UŐ.: *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge, 1977. — UŐ.: *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge, 1986. Majd, eredeti elképzelését némileg módosítva, nagyobb teret szentelt a két technológia közötti átfedéseknek és kölcsönhatásoknak. — UŐ.: *The Interface Between the*

domány olyan — a maguk korában egyébként forradalmian újat hozó — irányzatai is átvették azt, mint a francia kvantitatív alfabetizáció-kutatás az 1970-es években,⁴ vagy

Written and the Oral. Cambridge, 1987. Érdemes megemlíteni továbbá, hogy a párizsi École Pratique des Hautes Études vallásantropológiai tanszékét 1954-ben, Claude Lévi-Strauss odakerülésekor nem másképp nevezték el, mint az „írás nélküli népek összehasonlító vallástudományi” tanszékének (*Religions comparées des peuples sans écriture*). Claude LÉVI-STRAUSS: *Anthropologie structurale deux*. Paris, 1973. különösen 77–85.

- ³ Elszórt — ám korántsem jelentéktelen — kezdetek után a magyar néprajztudományban lényegében csak az utóbbi két-három évtizedben fordult a figyelem kifejezetten a paraszti írásbeliség különböző formái felé. Talán mégsem túlzás azt állítani, hogy ezek a vizsgálatok mindeddig jórészt csak a 18–19. századig nyúltak vissza, a korábbi évszázadok — nagyjában-egészében nemlétezőnek vélt — írásbeliségének (jobbágyok írni és/vagy olvasni tudásának, íráshasználatának) a kutatása inkább történelemszakra maradt. Bármiféle teljesség igénye nélkül hadd soroljak fel néhány korábbi, illetve recens munkát, melyek szóbeliség és írásbeliség határterületein végeztek úttörő feltárásokat. A 18–20. század közötti időszakra nézve: DÉGH Linda: Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. In: *Magyar Századok. Emlékkönyv Horváth János tiszteletére*. Bp., 1948. 299–315. TAKÁCS Lajos: *Históriások, históriák*. Bp., 1958. BÉKÉS István: *Magyar Ponyva Pitaval*. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig. Bp., 1966. POGÁNY Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823)*. Bp., 1959. UÓ.: *A magyar ponyva tüköre*. Bp., Magyar Helikon 1978. HOPPÁL Mihály–KÜLLŐS Imola: *Parasztönletrajzok — paraszti írásbeliség = Ethnographia LXXXIII 2–3 (1972) 284–292. SZIGETI Jenő: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön (Pápai Páriz Imre, „Keskeny út”-jának baptista kiadása) = Ethnographia LXXXIV 3 (1973) 332–341. UJVÁRY Zoltán: Népi kéziratos verseskönyveink*. In: *Műveltség és Hagomány I–III*. 1960. 111–143. KÜLLŐS Imola (szerk.): *Az életrajzi módszer*. Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport 1982. MOHAY Tamás: *Egy naplóró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Bp., ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke 1994. KESZEG Vilmos: *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*. Bukarest: Kriterion 1991. UÓ. (szerk.): *Írás, frott kultúra, folklór*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság 1999. — Ld. továbbá a Barna Gábor által szerkesztett *Devotio Hungarorum* forráskiadvány-sorozat (SZTE Néprajzi Tanszék, Szeged) újabb köteteit: 3. BARNÁ GÁBOR: *A tállyai Fáklyás Társulat dokumentumai*. 1996. 5. UÓ.: *Az Élő Rózsafűzér kunszentmártoni társulatának jegyzőkönyvei, 1851–1940*. 1998. 6. FRAUHAMMER Krisztina: *Levelek Máriához. A máriakálnoki kegyhely vendégkönyve*. 1999. — Ld. továbbá Tárkány Szűcs Ernő és Gráfik Imre 19. jegyzetben hivatkozott munkáit. A 16–18. századra nézve: BALOGH István: *A paraszti művelődés*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok II.* (Szerk. Szabó István). Bp., Akadémiai Kiadó 1972. 487–564. BENDA Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon = Valóság 4 (1976) 54–61. TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Bp., MTA Történettudományi Intézete 1996. ÉGETŐ Melinda: *Szólóhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*. Bp., 1985. UÓ.: *Írott és íratlan törvény dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században*. In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. (Szerk. Benedek Katalin és Csonka-Takács Eszter). Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet 1999. 533–549. — Ld. továbbá Takács Lajos 17. jegyzetben hivatkozott munkáit.
- ⁴ A francia kutatás eredményeit összefoglalóan bemutatja François FURET–Jacques OZOUF: *Lire et écrire. L’alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*. I–II. Paris, 1977. Jelentősebb részmunkálatok: Roger CHARTIER: *Une culture élémentaire: la signature*. In: Roger Chartier–Marie-Madeleine Compère–Dominique Julia: *L’Éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*. Paris, 1976. 87–297. François FURET–Jacques OZOUF: *Trois siècles de métissage culturel*. *Annales E. S. C.* 3 (Mai–Juin 1977) 488–502. A kvantitatív módszer franciaországi könyv- és olvasástörténeti alkalmazására példa: *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle I*. Paris–La Haye, 1965. *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle II*. Paris–La Haye, 1970. — Angliai kvantitatív alfabetizációtörténeti kutatások: Lawrence STONE: *The Educational Revolution in England 1560–1640*. *Past & Present* 28 (July 1964) 41–101. UÓ.: *Literacy and Education in England 1640–1900*. *Past & Present* 42 (February 1969) 69–139. Svédországi kutatások: Egil JOHANSSON: *The History of Literacy in Sweden*. In: *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Ed. Harvey J. GRAFF. Cambridge, 1981. 151–182. A kvantitatív módszer problémáiról, kritikuk felülvizsgálatáról kiváló tanulmányok olvashatók a következő tanulmánygyűjteményben: Harvey J. GRAFF (ed.): *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Cambridge, 1981. — Egyéb vitakozó-kritikai résztanulmányok:

(bizonyos mértékig) az angol–francia–amerikai jegyzésű történeti antropológia az 1960-as évek végétől az 1980-as évekig terjedő időszakban.⁵ Ennek a felfogásnak a jegyében a kora újkori európai társadalmakban „alfabetizált” eliteket illetve egy nagyjában-egészében analfabétának, szóbeliségben élőnek tekintett „népi kultúrát” különböztettek meg,⁶ s az európai valamint az Európán kívüli preindusztriális társadalmakat is egy hasonló oppozíció jegyében — írást használó illetve írás nélküli kultúrák tételezése jegyében — igyekeztek megragadni.⁷

Ezen bináris felfogás megkérdőjelezése majd teljes elvetése azután egy eredetében francia, mára azonban gyakorlatilag nemzetközivé vált posztmodern kultúrtörténeti irányzatnak volt köszönhető, ami magát „olvasástörténetnek” nevezi (*histoire culturelle de la lecture / cultural history of reading*), s amit mindenekelőtt egy kora újkori nyugat-európai kultúrával foglalkozó francia történész, Roger Chartier munkássága fémjelez. Ez az újfajta

opment in the West. A Reader. Cambridge, 1981. — Egyéb vitaközkritikai rész tanulmányok: Michael SANDERSON: Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England. *Past & Present* 56 (August 1972) 75–104. Margaret SPUFFORD: First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers. *Social History* 4 (1979) 407–435. Rab HOUSTON: The Literacy Myth? Illiteracy in Scotland 1630–1760. *Past & Present* 96 (August 1982) 81–102. Thomas C. SMOUT: Born Again at Cambuslang: New Evidence on Popular Religion and Literacy in Eighteenth-Century Scotland. *Past & Present* 97 (November 1982) 114–127. Barry REAY: The Context and Meaning of Popular Literacy: Some Evidence from Nineteenth-Century Rural England. *Past & Present* 131 (May 1991) 90–129.

⁵ Amellett, hogy a történeti antropológia kommunikációfelfogása alapvetően az oralitás és az írott / nyomtatott kultúra tulajdonképpeni kettéválasztásán alapult, azok a kutatások, melyek a két szféra együtt-létezésének és kölcsönös egymásra hatásának a vizsgálatára irányultak, sok tekintetben ennek az irányzatnak voltak köszönhetőek. A középkori kultúra (s ezen belül a kommunikáció) terén végzett úttörő vizsgálatokra ld. például Jacques LE GOFF: *Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne*. Annales E. S. C. (1967) 780–791. UÓ.: *Culture ecclésiastique et culture folklorique au Moyen Age*. In: UÓ.: *Pour un autre Moyen Age*. Paris: Gallimard 1977. 236–279. Jean-Claude SCHMITT: „Religion populaire” et culture folklorique. *Annales E. S. C.* 5 (1976). Aron J. GUREVICS: A középkori népi kultúra. (Ford. Kövér György és F. Nagy Géza). Bp., 1987 [1981]. — A kora újkorra vonatkozóan ld. Marc SORIANO: *Contes de Perrault. Culture savante et traditions populaires*. Paris, 1968. Robert MANDROU: *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*. La Bibliothèque bleue de Troyes. Paris, 1964. Genevieve BOLLÈME: *Les Almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Essai d'histoire sociale. Paris, 1969. UÓ.: *La Bibliothèque bleue. La littérature populaire en France du XVIe au XIXe siècle*. Paris, 1971. Carlo GINZBURG: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Bp., 1991 [1976]. Natalie Zemon DAVIS: *Printing and the People és Proverbial Wisdom and Popular Errors*. In: UÓ.: *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford, 1975. 189–226 és 227–270. Robert SCRIBNER: *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge, 1981. — Ld. továbbá a 6. jegyzetben említett kutatókat.

⁶ E felfogás egyik legszélsőségesebb változata egy francia kultúrtörténetész-történeti antropológus munkájában érhető tetten. Robert MUCHEMBLED: *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècles)*. Essai. Paris, 1978. Az írásbeliség és a nyomtatás hatásai tekintetében árnyaltabb szemléletet képvisel Peter BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp., 1991 [1978].

⁷ Jan Vansina belga antropológus az általa vizsgált közép-afrikai társadalmakat a szóbeliség működéséről, valamint a szóbeli „források” történeti vizsgálat céljára történhető hasznosításáról írott úttörő munkájában „íráskészség előtti” (pre-literate) állapotban lévőnek tekintette. Jan VANSINA: *Oral Tradition. A Study in a Historical Methodology*. Harmondsworth, Middlesex, England–Ringwood, Victoria, Australia, 1973 [1961]. A terminust Jack Goody is használta, aki az antropológiai elemzésekben a nem-európai és a (nyugat-) európai társadalmak különbségeire nézve mindaddig megfogalmazott „dichotómiákat” (olyan szembeállításokat, mint „prelogikus vs. logikus”, „zárt vs. nyitott”, „hideg vs. forró”) a maga részéről a kommunikáció oldaláról közelítve, „orális vs. írást használó” társadalmak megkülönböztetésével vélte magyarázhatónak, illetve helyettesíthetőnek. Jack GOODY: *The Domestication... különösen 1–18*.

„olvasástörténet” az írott és nyomtatott szövegeknek elsősorban a mindennapi használati módjait keresi, s oralitás és írásbeliség bináris modelljének a helyébe egy olyat állít, ami mintegy e két pólus között létezett kommunikációs képességek, részképességek, vagy lehetőségek sokaságával számol. Ilyenek például a csak olvasni tudás képessége, a csak nyomtatott szövegek olvasni tudásának a képessége, írott és nyomtatott szövegek sajátos non-textuális — tárgy-szerű, rituális, mágikus stb. — használata, vagy az írásbeliség beágyazódása orális kulturális gyakorlatok közé és *vice versa*, a szóbeliség reprezentációja írott, valamint nyomtatott szövegekben. A szöveghasználat hétköznapi gyakorlataiból kiindulva ez az irányzat jóval több figyelmet fordít a kommunikáció más, non-textuális, non-verbális formáira is⁸.

Ez utóbbi megközelítés az, ami — tovább gondolva és megfelelő módon kiegészítve — a saját kutatásaim szempontjából is a leginkább alkalmazhatónak bizonyult. Az elmúlt évtized során jómagam elsősorban a kora újkori jogtörténet és kommunikációtörténet összefüggéseit vizsgáltam; ezt kutatom ma is. Alfabetizáció- vagy írásbeliségtörténet helyett szándékosan használom itt a *kommunikációtörténet* kifejezést, mint egyfajta tágabb referenciájú terminust, hiszen az általam vizsgált jelenség, mint az alábbiakban látni fogjuk, jócskán túllép az írott formákon. Kutatásaim során elsősorban a 16–18. századi Magyarországra koncentráltam, s a jogi kontextusú kommunikációtörténet vizsgálatát úgy a civil, mint a büntetőjog szférájára igyekeztem kiterjeszteni. Elsősorban lokális, regionális jogok érdekelték: városoké, falvaké, kiváltságolt területeké vagy etnikumoké. Vizsgáltam továbbá még egy furcsa „jogi” képzetnek a megjelenési formáit: nevezetesen az ördöggel kötött szerződés kora újkori hiedelmének kommunikációtörténeti tanulságait⁹.

Mit mondhat a jog ebben az összefüggésben?

Ha egyfajta kulturális antropológiai nézőpontból közelítjük meg ezt a kérdést — amely nézőpontot én elsősorban fontosnak tartok —, akkor a következőképpen gondolkodhatunk. Bármely jogi aktus — bármely banális, hétköznapi jogi ügylet, amilyen például egy

⁸ A megközelítés elméletibb és általam legátfogóbbnak, legmeggyőzőbbnek tartott két megfogalmazása Roger CHARTIER: *Le monde comme représentation*. *Annales E.S.C.* 6 (1989) 1505–1520. és UŐ.: *Laborers and Voyagers: From the Text to the Reader = Diacritics* 22:2 (1992) 49–61. További részmunkálatokra nézve ld. UŐ.: *Les pratiques de l'écrit*. In: *Histoire de la vie privée*. Tome III. De la Renaissance aux Lumières. Sous la direction de Roger Chartier. Paris, 1986 113–159. UŐ.: *Texts, Printing, Readings*. In: Lynn Hunt (Ed.) *The New Cultural History*. Berkeley–Los Angeles–London, 1989 154–175. UŐ.: *Culture populaire. Retour sur un concept historiographique = Eutopías*, 2a época 52 (1994) 1–19. UŐ.: *Lectures, lecteurs et littératures 'populaires' en Europe à la Renaissance*. In: *Escribir y leer en Occidente*. (Ed. Armando Petrucci and Francisco M. Gimeno Blay). Valencia, 1995. Magyarul is olvasható UŐ.: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. (Szerk. Guglielmo Cavallo és Roger Chartier). Bp., 2000 [1997]. 305–320.

⁹ KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek.” Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. In: *Népi kultúra–népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII.* Bp., 1995. 67–104. UŐ.: *How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Literacy and Customary Law in Witch Confessions in Early Modern Hungary*. In: *Demons, Spirits, Witches. Christian Demonology and Popular Mythology*. (Ed. Gábor Klaniczay and Éva Pócs). Bp., (Megjelenés alatt). UŐ.: *Les usages de l'écrit et de l'imprimé dans les villes et aux villages. Ce que les procès de sorcellerie en témoignent*. In: *La culture du livre dans le Bassin carpathique. Sous la direction de Frédéric Barbier et István Monok*. Paris (Megjelenés alatt). KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó: *Écritures saintes et pactes diaboliques. Les usages de l'écrit au Moyen Age et à l'Age moderne*. = *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 4–5. (2001) 947–980.

adásvétel, egy kölcsönügylet, vagy egy fogadalomtétel — mindig sajátos társadalmi viszonyokról és társadalmi értékekről szól. Mégpedig egyszerre több különböző viszonyról és értékről tanúskodik, ahogyan azt a két világháború közötti időszak talán legnagyobb francia antropológusa, Marcel Mauss megfogalmazta az ajándékcseré intézményéről írott, immáron klasszikus tanulmányában.¹⁰ Egy jogi aktus azon túl, hogy magába épít társadalmi rang- és hierarchia-viszonyokat, gazdasági értékeket és vallásos képzeteket, esztétikai és a presztízsról alkotott fogalmakat, még egy jelentős referenciaterülettel rendelkezik, amit Mauss maga sajnálatos módon figyelmen kívül hagyott, vagy inkább nem írt körül pontosan. Ez pedig nem más, mint éppenséggel magának a kommunikációnak a szférája. Kutatásaim egyik legfontosabb tanulsága, hogy a jogi aktusok egyben bizonyos kommunikációs formákat is legitimálnak: foglalnak magukba, írnak elő vagy éppen zárnak ki. Ez a jelenség úgy tűnik, a jognak minden egyes szintje vagy megjelenési formája esetében megfigyelhető: akár a tételes jogi normákat, akár a hétköznapi joghasználatot, joggyakorlatot tekintjük. Mielőtt rátérnék arra, hogy konkrétan milyen kommunikációs formákat is legitimált a jog a kora újkori Magyarországon, s hogy mindez milyen tanulságokkal szolgálhat konferenciánk célkitűzése szempontjából, hadd mutassam be előbb, milyen történeti, levéltári forrásanyaggal dolgoztam, illetve dolgozom.

Forrásaim egyik csoportját a jog *normáit* megjelenítő szövegek alkotják. Különböző civil- és büntetőjogi jogszabálygyűjtemények, regionális és lokális rendeletgyűjtemények, a vizsgálati illetve a bizonyítási eljárásról szóló kézikönyvek és traktátusok tartoznak ide. Ezek a források elsősorban a különböző jogi ügyletek mibenlétére, s a bennük használandó, vagy éppen nem használandó kommunikációs formákra nézve tartalmaznak rendelkezéseket. Ebből a csoportból a két legfontosabb forrás, amit vizsgáltam illetve vizsgálok: a *Corpus statutorum* című jogtörténeti forráskiadvány rendeletanyaga, valamint a Régi Magyar Könyvtár 16. és 17. századi jogi szakkönyvei¹¹.

A másik forráscsoportba a *joghasználat* hétköznapi gyakorlatát megjelenítő források tartoznak. Ilyenek a különböző büntető- és civiljogi ügyletek során ténylegesen létrejött irattípusok illetve perek, melyek úgy az írott dokumentumok, mint más egyéb kommunikációs formák aktuális, mindennapi használatáról, valamint az azokkal kapcsolatos vélekedésekről, stratégiákról, konkrét célok és érdekek vezérelte manipulációkról tájékoztatnak. E csoporton belül igen nagy jelentőséggel bír a kora újkori boszorkányperek iratanyaga, ami, mint kiderült, korántsem csak a szóbeliség és bizonyos „ördögi”, mágikus rítusok elemeit örökíti meg. Betekintést nyújt a korabeli falusi és városi írás- és könyvhasználat sajátosságaiba is, legyen szó utóbbinak akár tárgyi vonatkozásairól (magukról az írott vagy nyomtatott szövegekről, azok mibenlétéről), akár gyakorlati vagy mentális vonatkozásairól (konkrét kezelési módjairól valamint a hozzájuk fűződő képzetekről, értékekről). E csoportból a következő forrásokat vizsgáltam alaposabban: a

¹⁰ *Corpus statutorum Hungariae municipalium*. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. (Szerk. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen). Bp. I. 1885. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. II. 1890. A tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai. III. 1892. A tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai. IV. 1896. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai (Első fele). IV. 1897. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai (Második fele). V. 1902. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai (Első fele). V. 1904. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai (Második fele).

¹¹ Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711 megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve (Szerk. Szabó Károly). I. 1879. II. 1885. Bp.

boszorkányperek anyagát¹², az úriszéki perek anyagát¹³, valamint — esettanulmányok készítése céljából — Szeged város 18. századi levéltárát¹⁴.

Hadd mutassam be kutatásaim problematikáját és munkahipotézisemet egy, a kora újkori jogi kontextusú kommunikációs repertoár mibenlétéről és változásairól felvázolt *modell* segítségével. Ezt a modellt — ami természetesen bármikor módosítható — a két említett forráscsoportból kiemelt, reprezentatív értékű jogi szövegek összevetése során alakítottam ki oly módon, hogy a kommunikációs kontextusok és formák *hasonlóságait* igyekeztem összefoglalni egyrészt egy szinkron tipológiában, másrészt pedig egy diakron — időbeni, hosszú távú — trendben.

Nézzük először a *tipológiát*. Aszerint, hogy a polgári és a büntetőjog milyen specifikus hitelesítő eszközöket foglal magába valamely ügylet lebonyolítása, illetve utólagos bizonyítása céljából, lényegében négy különböző kommunikációs formával találkozhatunk a 16. század elejétől a 18. század végéig, gyakorlatilag mindenfajta bíróság és mindegyik, az általam vizsgált forrásokban megjelenő társadalmi csoport vagy réteg — jobbágyság, városi polgárság, kis- és középnemesség — joghasználatában. Az emberi kommunikációnak mind a két fő szférája — úgy a verbális, mint a non-verbális mód — szerepel a hitelesítésben, s ezeken belül még két-két további forma is testet ölt.

Ami a verbalitás módját illeti, ezen belül mind írásbeli, mind pedig szóbeli formák betölthetnek jogi, hitelesítő funkciót. Az utóbbi formát a korszak jogásznyelve ún. „emberi bizonyásznak,” *testimonium humanum*nak nevezi, a történész pedig a maga részéről az oralitás *par excellence* képviselőjét és eszköztét láthatja benne. Meglepően széles azon jogi ügyletek köre, amelyek a vizsgált korszakon végig — egyes esetekben még a 18. század vége felé is, és, legalábbis Szeged város levéltárának a tanúsága szerint, még szabad királyi városokban is — megengedik a mindenfajta írásbeliséget nélkülöző, pusztán orális hitelesítés és bizonyítás lehetőségét. Mint a bemutatandó példák bizonyítják, javakat eladni

¹² A magyarországi boszorkányperek jelentősebb forráskiadásai: KOMÁROMY Andor (szerk.): Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp., 1910. SCHRAM Ferenc (szerk.): Magyarországi boszorkányperek (1529–1768) III. Bp., 1982. UÓ.: Magyarországi boszorkányperek (1529–1768) I–II. Bp., 1983. KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.): Magyarországi boszorkányperek. Kiseb forráskiadványok gyűjteménye I–II. Bp., 1989. BESSENYEI József (szerk.): A magyarországi boszorkányság forrásai I. Bp., 1997. II. Bp., é. n. (2000). REIZNER János: Szeged története IV. Szeged, 1900. SUGÁR István (szerk.): Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. Bp., 1987.

¹³ VARGA Endre (szerk.): Úriszék. XVI–XVIII. századi perszövegek. Bp., 1958. KRISTÓF Ildikó: „Rendeld el házatad, mert meghalsz.” A végrendeletkészítés normái és formái a 16–17. századi magyarországi fálvokban és mezővárosokban. In: Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. (Szerk. Benedek Katalin és Csonka-Takács Eszter). Bp., 1999. 521–556.

¹⁴ Kutatásaimat az Országos Tudományos Kutatási Alap által finanszírozott F 023078 számú, „Falusi és városi kommunikációs módok történeti antropológiája a kora újkori Magyarországon” témájú pályázat keretei között végeztem. Ezúton is szeretném megköszönni az 1997–2000 közötti időszakra nyújtott támogatásukat. — A Csongrád Megyei Levéltár, Szeged város Levéltára (a továbbiakban CsmL, SzL) 18. századi büntető- és polgári peres iratanyagának megfelelő eseteire a jelen dolgozatban rendszerint csak kivonatos formában fogok hivatkozni, tekintettel arra, hogy feldolgozásukat éppen most végzem, s az egyes kommunikációtörténetileg tanulságos pereket inkább részletes egyedi esettanulmányok, illetve „mikrotörténetek” formájában szeretném a közeljövőben bemutatni. Az első mikrotörténeti feldolgozásom *A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás, „sári” története* címmel a Népi kultúra–Népi társadalom, az MTA Néprajzi Kutatóintézetnek Évkönyve legújabb számában fog megjelenni, a következő pedig a 2001. áprilisában Budapesten megrendezése kerülő SIEF-konferencián fogom bemutatni *The Letters of the Red-Haired Lawyer. Power, Communication and Identity in an 18th-Century Hungarian City* címmel.

vagy zálogolni, kölcsönt felvenni, származást vagy családi állapotot tanúsítani bizonyos esetekben kimondott szavak által is lehet. Lényegében csak egyetlen feltétele van, hogy ezek a szavak — többé vagy kevésbé formalizált, frázisszerű megfogalmazások — jogi tartalmat kapjanak és jogi erőre emelkedjenek: legalább két (de inkább több) tanú előtt kell elhangozniuk. A másik hitelesítő formát, az írott jogi erejű tanúsítványok illetve bizonyítékok csoportját, mely a korszakban fokozatosan egyre nagyobb szerepet kap a joggyakorlatban, a legkülönbélebb ún. „levelek” alkotják. Ez a *testimonium litterale*, amelynek megjelenési formái legalább annyira sokrétűek, ahányféle jogi aktus során keletkeztek. *Contractualisok*, *obligatorialisok*, *testimonialisok*, *reversalisok*, *passualisok*, *quietantiák*, *commissiók* — a sort hosszan lehetne folytatni.¹⁵

Ami a non-verbális módot illeti, ez *szimbolikus tárgyak* és *szimbolikus cselekedetek* egész sorát foglalja magában, melyek ugyancsak a jogszerű megerősítés sajátos eszközeiként funkcionálnak a legkülönbélebb ügyletek lebonyolítása során. Évszázadokon átívelő jelentőségüket bizonyítja, hogy az illető jogi aktus utólagos tanúsítása esetén a peres felek általában előszeretettel hangsúlyozzák, hogy használtak vagy éppen nem használtak efféle szimbolikus eszközöket, továbbá hogy sokszor a bíróságok maguk is rákérdeznek, megtörtént-e az ügylet hagyományos rituális megerősítése.¹⁶

Szimbolikus, jogi jelentésű tárgy lehet egy kőhalom, egy kereszt, egy földhányás — például határjel funkcióban¹⁷; lehet egy meghajlított pénzdarab, vagy egy marék föld, mint a megkötött szerződés jele¹⁸. A hitelesítés célját szolgálhatja továbbá valamely szimbolikus

¹⁵ A köznemesség vonatkozásában a bizonyítás e két kommunikációs módjának a megkülönböztetése megtalálható mindenekelőtt Werbőczy István alapvető jogi traktátusában, mely szerint a bírák egyrészt okiratok (*instrumenta*), másrészt pedig tanúk (*testes*) által szerezhetnek tudomást az általuk vizsgálendő ügyek körülményeiről. WERBŐCZY István: Hármaskönyve. (Facsimile) Pécs, 1989. 47 (Prologus, Titulus 15). Kithonich János eljárásjogi kézikönyve szintén tartalmazza azt, a bizonyítási mód tárgyalásán túl olyan összefüggésben is, mint például az ügyvédvallásé: „a' Prokátor vallás hány-képpen s' kik előtt szokot lenni a' Vármegyéken? [...] Ketkeppen: Szóval és Levéllel.” KITHONICH János: Directio methodica processus iudiciarii iuris consuetudinarii, Indlyti Regni Hungariae. Lőcse, 1650. 406 (Caput XI, Quaestio VII. RMK 835). — A városi eljárásjogból Kolozsvár 1588-ban kiadott statútumát lehet idézni, mely kijelenti, hogy a „bizonyttasis holot ket fele, edgyk emberbeli, mask levelbeli.” Corpus statutorum I. 216 (Titulus Quintus). [Kiemelések tőlem: Sz. K. I.] — 18. századi falvak és kisvárosok határpereiben szintén megjelenik a „levélbeli bizonyságok” és az „eleven bizonyságok” megkülönböztetése. Ld. TAKÁCS Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Bp., 1987. 15. A kora újkori magyarországi bíróságok eljárásjogát átfogóan tárgyalja: MEZNERICS István: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Bp., 1933. BÓNIS György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Bp., 1962. BÓNIS György–DEGRÉ Alajos–VARGA Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp., é. n. KÁLLAY István: Városi bírászkodás Magyarországon 1686–1848. Bp., 1999. ECKHART Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp., 1954. VARGA Endre i. m. 5–56.

¹⁶ Szeged város bírái például a 18. század második felében, annak ellenére, hogy a büntető- és polgári peres iratokban meglehetősen gyakran felbukkannak már keresztlevelek, az elhalálozást vagy a házasságkötést tanúsító testimoniális levelek, ilyen ügyekben általában megkérdézték azt is, *kik voltak jelen* az illető ritusnál, és beidéztek ezeket a szóbeli bizonyságokat is. CsmL, SzL, IV. A. 1018. c. 1768–1774. jkv. A szimbolikus formákra való hivatkozásra nézve ld. a 22, 23, 25, és 34. jegyzeteket.

¹⁷ A 18/19. századi falusi és mezővárosi határjeleket legátfogóbban Takács Lajos mutatta be adatgazdag monografikus munkájában. TAKÁCS Lajos: i. m. A területfoglalás 18. századi jogi szimbolikájáról ld. UO.: Foglalo jelek és foglalási módok a hazai irtásföldeken = Ethnographia LXXXVII 1–2 (1976) 63–83.

¹⁸ A meghajlított pénzdarab, vagy *félpénz* szimbolikus funkciójáról megemlékezik például a szabad királyi városok jogkönyve, a Jus civile: „Az adósságnak sokára való meg fizetéséről, és a' fel pinznek le-tételéről” szülő cikkelye. Eserint, ha az adóst bíró elé hívja hitelezője, mert nem fizetett meg neki a kiszabott határidőre, kap

tárgynak a „lennyomata” — szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt —, vagyis az a jel, amit a tárgy maga után hagy: pecsét a „levélen”, billog az állatokon¹⁹, a jelvas nyoma a város vagy a falu közös eszközein, edényein, mértékein, vagy éppen az elítélt bűnös testén (arcán vagy hátán)²⁰.

Roppant széles a szimbolikus cselekedetek illetve gesztusok skálája is. Kézfogás szentesíti a megegyezést, a lebonyolított alku rendkívül sokféle fajtáját²¹, (áldomás)ivás, eszem-iszom

még nyolc nap haladékat, ám ha addig sem fizeti meg tartozását és zálogot sem tud adni, akkor egy saját maga által meghajlított denariust kell „*jelül és bizonyosságul*” („den. 1. per ipsam incurvatum, in signum vady”) a bíró, az esküdtek vagy az executorok előtt a hitelezőnek ünnepélyesen átadnia. Ez utóbbi aztán három egymást követő törvénynapon a bírák előtt újra és újra fel kell, hogy mutassa azt adósának, mintegy emlékeztetvén őt igencsak esedékes tartozására. Jus civile, sive statuta, privilegia, praerogativaeque ac consuetudines municipales regiae ac liberae civitatis Cassoviensis. Bártfa 1701. 113 (Tractatus quartus, Tit. XVI). (RMK I. 1619). A félpénzről ld. még u. ott. 123. Kiemelések tőlem: Sz. K. I. Az átruházott föld szimbolikus és szó szerinti átadásának/átvételének a szokásáról ld. TAKÁCS Lajos: Hant-átadás mint a birtokbavétel jele. Egy európai jogszokás hazai történetéhez = Ethnographia XCIV 4 (1983) 573–577. Uő.: ‘Egy bécs pénzlet teszi, két bécs pénzlet felveszi.’ (Az igazság, szokás, törvény, áldomás szavainak jelentésének történetéhez) = Magyar Nyelvőr 3 (1977) 370–377.

¹⁹ A feudális kori falusi pecséthasználathoz ld. BEZERÉDY Győző: A pecsét szerepe a jobbágyfalu közigazgatásában Baranya megyében = Levéltári Közlemények 44–45. évf. (1974) 77–87. A jószágbillogok rendszerező áttekintését elvégezte TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon (I–II. közlemény) = Ethnographia LXXVI 2 (1965) 187–199; 3 (1965) 359–410. A tulajdonjegyek áttekintését és kommunikációs szempontú elemzését ld. GRÁFIK Imre munkáiban: GRÁFIK Imre: A tulajdonjelölő jelek rendszere a népi műveltségben = Néprajzi Értesítő LIV (1972) 69–105. Uő.: A családon belüli tulajdonjelek. In: Jel és közösség. (Szerk. Voigt Vilmos–Szépe György–Szerdahelyi István). Bp., 1975. 67–81. Uő.: Tulajdonjelek a kommunikációs helyzetben = Ethnographia LXXXVII 3 (1976) 327–347.

²⁰ A Jus civile a város jelvasának mind civil-, mind büntetőjogi használatáról egyaránt tanúskodik. A Tractatus secundus LIX. Titulusa a hamis prókátorokat, „az kik két részre adnak Tanátsot”, így rendeli megbüntetni: „az Város plengéhez kell erősen meg kötnöni, és az minémű jell vassal az Város él, az mellyel jegyeznek deszkákat, és egyéb fa edényeket, itzékét, tűzben erősen meg-kell tüzeséteni, az olyan hamis Prokátornak az két ortzáját, azon jell avagy billyegező vassal meg kell billyegezni.” Jus civile, 78–79. Szeged város a maga részéről az 1760/70-es években az akasztófa jelét sütötte a jószágoltvajok hátára vagy homlokára. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2, 3. A kora újkori megszegényítő és testcsontkító büntetésformákat németországi példákön keresztül mutatja be Richard VAN DÜLMEN: A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban. Bp., 1990.

²¹ Két példa 17. századi úniszéki perekből. A lánzsétri uradalomban 1630-ban majd 1633-ban egy jobbágy és egy agilis fivér valamint jobbágy nővérük között folyik két per az atyjuk után maradt hagyatékok megosztásának a tárgyában. Megtudjuk, hogy az agilis fivér és jobbágy származású öccse közötti gabonabani, vetésbeni, borbanbi, ingóságokban, illetve egy házat illető osztozkodást nem írott dokumentum elkészítésével, hanem szóban és „*stipulatis manibus*” (parolat csapva) pecsételték meg, az egyezségre „*be attak kezekett*”. VARGA Endre: i. m. 648–649 (351. sz.) és 654–655 (356. sz.), idézett részek: 655. Adásvétel tárgyában hangzik el 1655-ben, hogy egy kismányi (pannonhalmi uradalom) lakos, a csornai prépost elhunyt jobbágyasszonya, gyermekei nem lévén, szőlőjét unokatestvérére hagyta. Ezt a szőlőt perli vissza a prépost és a pannonhalmi főapát, aki előbbivel közösen birtokolja azt a területet, ahol a szőlő fekszik. Az unokatestvér frásos szerződést nem tud felmutatni, csak tanúival bizonyítja, hogy „az neuezett szőlotis az előtt is neki atta, *kire kezét is atta*.” Uott. 381–383 (200. sz.), idézett rész: 382. Kiemelések tőlem: Sz. K. I. A kézfogás aktusára Szeged városban még a 18. századi írásba foglalt megegyezések (különböző alkuk, osztozkodások, stb.) is hivatkoznak, legalábbis feltűnnek az iratokban formulaszerű — „melyet kézfogásunkkal is megerősítettünk”, „melyre kezünket is adtuk”, „per partes *stipulatis manibus confirmatus*” megfogalmazású — kitételek. CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 1–2. A kézhasználat, kézrátétel/kézbevetél (*mancipio*) klasszikus római kori jogi szimbolikus elemét Henri MAINE: Az ősi jog. Összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel. Bp., 1988. 151. skk. A kézbeadás/kézbevetél jogszokásának magyarországi megjelenési formáiról ld. TAKÁCS Lajos: Hant-átadás... és ‘Egy bécs pénzlet teszi...’ A két egymásba tett kézről, mint a középkori vazallusi eskü rítusának

érvényesíti a megkötött szerződést²², igen kiterjedt az esküvés, mint bizonyító rítus használata²³, melynek során a jobb kéz ujjainak sajátos tartása a Szentháromságot

egyik legfontosabb eleméről ld. Jacques LE GOFF: *The Symbolic Ritual of Vassalage*. In: UŐ.: *Time, Work & Culture in the Middle Ages*. Chicago–London, 1982 [1980]. 237–287. A kézfogást (kézfogót), mint az eljegyzés hagyományos jogi népszokását átfogóan tárgyalja TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 327–339. A kézfogás kora újkori magyarországi boszorkányperekben — az Ördöggel kötött paktum rítusában — való megjelenéséről ld. KRISTÓF Ildikó: *How to Make a (Legal) Pact... és KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó: Écritures saintes... A jogi tartalmak mellett a kézhez sokrétű szakrális-vallásos szimbolika is társult. A kéz (mint Isten/Jézus Krisztus áldást osztó keze) középkori nyugat-európai vallásos ikonográfiáját elemzi Jean-Claude SCHMITT: *La Raison des gestes dans l'Occident médiéval*. Paris, 1990. 93–134. Az *impositio manuum*, mint speciális gyógyító hatású királyi gesztus közép- és kora-újkori nyugat-európai megjelenési formáit vizsgálta Marc BLOCH: *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère sumaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Paris, 1983 [1924]. Ld. továbbá a 24. jegyzetben idézett kassai esküforma magyarázatát, ahol a kéz a teremtető Isten szimbólumaként szerepel.*

²² Homoródszentpáli Német Ferenc Werbőczy Tripartitumát verses formában adaptáló compendiumában az áldomásívás rítusa mint az adásvételi aktus utólagos bíróság előtti bizonyításának az egyik lehetséges formája jelenik meg: „Ha kinek lóva, 's ökre lopva el-vitetik! / Tehát kinél az lopott marha találatik, / Hogy az kitől ő vötte meg-nem bizonyodik! / Actor [felperes] harmad-magával arra rá esküszik. / 'S az Lopó áldamással ha azt nem tokmálta, / Sem az szabad vásáron ha nem vásárlotta / Sem pedig Szavattyóssát annak nem adhattya, / Akkor lopó méltó lesz az akasztó-fára.” HOMORÓDSZENTPÁLI NÉMET Ferenc: *Werböczy István Törvény Könyvének Compendiuma*. Kolozsvár: 1699. 109. (Harmadik rész, XXXIV. Titulus, kiemelés az eredeti műben. RMK I. 1541). Ld. még WERBŐCZY István: *Hármaskönyve*. 419 (Titulus 34. § 3). A szászok jogkönyvének különböző kora újkori kiadásai ugyancsak megemlékeznek az ún. *Wisswein* vagy *Almesch trinken* szokásáról, így például amikor örökség részét képező javak átruházásának a rítusát tárgyalják: „Wenn sich der Kauffer und Verkaufter des Kauffs um ein Erbgutt verstanden haben / so soll der Verkaufter ehrbare Manner / und Nachbar beruffen / in ihrer Gegenwart dem Kauffer alle Gerechtigkeit des verkaufften Erbs übergeben / und ihn durch Wiss-Wein oder gewöhnlich Almesch trinken / in das Erb einsegnen.” *Der Sachsen in Siebenbürgen: Statuta oder eigen Land-Recht*, Hermannstadt: 1684. 103 (Das dritte Buch, VIII. RMK II. 1555). A bizonytalan származású jószág tulajdonjogának tisztázásában a szász jog is kiemelt szerepet szán az áldomásívás bizonyításának: „Kauft einer öffentlich auff Jahrmarckten oder auch Wochen-Marchten in den Stadten / ein gestohlen oder geraubtes Pferd oder Ochsen / wird er von seinem Herrn angefangen / der Kauffer ist nicht schuldig ihm den Gewehrs-Mann zustellen / sondern zubeweisen / dass er für [vor] Leuten unterm Almesch gekauft habe / damit muss sich der Ansprecher genügen lassen.” Uott. 105 (Das dritte Buch XI). Kiemelések tölem: Sz. K. I. Hajdú Lajos kutatásai szerint a bizonyításnak ezt a módját még a 18. század végén is kiterjedten alkalmazták jószágtolvajlasi perekben. HAJDÚ Lajos: *Büntett és büntetés Magyarországon...* 221–222. A Szeged városban a 18. század második felében tárgyalt hasonló perek tanúsága szerint az áldomásívás rítusa még ezen illegális — általában csárdákban bonyolított, s mindenfajta írásbeliséget nélkülöző — orgazdatügyletek során is szinte kötelező volt. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2–5. Ld. még UJVÁRY Zoltán: *Az Ukkon pohár felmutatása. Jogszokásaink régi emléke Tokaj-Hegyalján*. In: UŐ.: *Miscellanea I*. Debrecen, 1995. 121–129. TAKÁCS Lajos: *Határjelek, határjárás...* 138–141. UŐ.: *'Egy bécs pénzleteszii...*

²³ Szinte minden, általam kutatott kora újkori jogi forrás bőséggel tárgyalja az eskütétel lehetőségét a legkülönbözőbb (polgár- és büntetőjogi) kontextusokban. A szabad királyi városok jogkönyvének, a Jus civilenek egyik cikkelye szerint például „ha valaki valamely szomszidgyánál és akar melly városbéli embernél-is el-veszet marháját meg-találandgya, azt a' maga ereivel magához törvény nélkül nem veheti semmi képpen, hanem törvény szerint a' helynek Birájához menvén meg arestállya azon marhát, és meg nevezze nevezet szerint, micsoda marha legyen, melly tőle gonoszúl veszet völt-el: *hogy ha az all peres elegendő Bizonsággal meg nem bizonyíthatná*, azon marhát, hogy nem gonoszul jutott volna hozzá; *tehát az fel peres harmad magával hitü letévén teheti sajáttjává* azon marhát.” Jus civile. 65 (Tractatus secundus, Titulus XLI). Ami a rítus során megkívánt sajátos gesztusokat illeti, a Jus civile külön cikkelyekben írja elő, hogy az esküvés keresztvetés által kell, hogy történjen: „facto semper signo Sanctae Crucis.” Uott. 111 (Tractatus quartus, Titulus XIII). Városlakók és „idegenek” között felmerült adóssági ügyekben például, ha az adós azt állítja, hogy nincsen

reprezentálja, hívja mintegy tanúságu (legalábbis katolikus és lutheránus környezetben)²⁴. Számos büntetőjogi gesztus is ide sorolható: például az ún. kékmutatás, vérmutatás²⁵, a

pénze megfizetni, „Juramento manu *signum Sanctae Crucis* facto” kell, hogy bizonyítsa fizetése képtelen voltát. Uott. 106 (Titulus VII). Az esküt tevő fél társadalmi státusa szerint kirótt esküfélétekről ld. KITHONICH János: i. m. 179skk. HOMORÓDSZENTPÁLI NÉMET Ferenc: i. m. 65skk. WERBÓCZY István: i. m. 295skk (és utolsó cikkelyét a zsidóktól megkövetelt speciális eskü formájáról: 421–422. Titulus 36). 17. századi úriszéki pereink értékes betekintést kínálnak azokba a speciális jogi-kommunikációs helyzetekbe, amikor az írott és/vagy szóbeli bizonyítékokat a bíróság kevesellte, s ünnepélyes eskü letételére szólított fel. A szalónaki uradalomban 1587-ben egy a bátyjának pénzt kölcsönző nardai jobbágnak — írott adóslével hiányában — az uradalmi porkolábok előtt szóban tett esküvel kellett tanústania, hogy valóban nem kapta vissza az összeget. VARGA Endre: i. m. 88–90 (21. sz.). Szóbeli ügylet kapcsán leteendő esküről tanúskodik egy 1626-os, rohonci (szalónaki uradalom) per is, melyben egy vitatott státusú írtás használati jogáról döntöttek. Az egyik jobbágy szerint az írtás tizennyolc évvel ezelőtt került zálogba a másik fél atyjához, a másik jobbágy szerint viszont az atya örökös használatra kapta azt. Mivel az átruházást úgy látszik, nem foglalták írásba, a rohonci bírák csak úgy, mint később a kántortörvény, úgy határoztak, hogy az írtás korábbi tulajdonosa harmadmagával esküdjék meg, hogy valóban csak zálogba adta azt. Uott. 153–154 (63. sz.). Jellegzetes határvitából keletkezett per 1680-ban Ebszöny és Tát falu között (garamszentbenedeki uradalom), mert az ebszönyiek a tāti szőlőhegyen is szüreteltek, mindkét falu a magáénak vallván az illető szőlőt. Az úriszék ítélete szerint a vitatott terület hovatartozását úgy döntötték el, hogy tizenkét tāti jobbágnak esküt kellett tennie a káptalan ispánja, valamint egyházi és világi „böczülletes személyek előt”, hogy saját használati jogukat bizonyítsák. Uott. 850–851 (492. sz.). A határviták során teendő esküről ld. még TAKÁCS Lajos: Határjelek, határjárás... 12–13. Esküt kellett tenni akkor is, ha valaha létezett írott dokumentum, de elveszett, amint azt egy 1647-es, Pázmánd falut (pannonhalmi uradalom) érintő perből megtudjuk. A jobbágyok között a falu földjeinek felosztása az uradalmi tisztartó által adott „chedula” illetve „*commissio*” szerint történt. A bíró és a polgárok azonban nem tudták bemutatni az írtásos bizonyítékokat, mert az, mint mondták, a hajdúk miatt elveszett. A bíróság úgy döntött, hogy a bíró esküdjön meg harmadmagával, „hogi az tisztartó *commissio* mellett oztottak feől az neuezet falu feöldet, es hogi azon leuel el ueszt.” Az érintettek le is tették az esküt, s a vádat eljettették. Uott. 360–361 (188. sz.), idézett rész: 361. Eskü helyettesíti az írtást 1651-ben egy a szalónaki uradalom halásza elleni perben is. Óvár, Szentmihály és más falvak jobbágyainak hetente rákot és halat kellett beszoigáltatniuk a vár szükségleteinek a kielégítésére, amit a konyhasáfárok „*czédulák*” adásával igazoltak. Ezek bemutatásával kellett volna a vádlottaknak menteni magukat a bíróság előtt, ám míg az egyik falu halásza azzal védekezett, hogy a konyhasáfárok nem adtak nekik írott nyugtát, a másik falu csak egy fél évre való *czédulát* mutatott be, a többről azt mondták, hogy otthon maradtak. Meg kellett tehát esküdniük, hogy valóban teljesítették a beszoigaltatást. Uott. 192–193 (78. sz. 18. causa). Nyitra megye 1653. évi II. statutuma is azt rendelte el, hogy a Rákóczi-féle zavargások során esetlegesen elveszett (vagy kiadni elmulasztott) adó*czédulák* bemutatása helyett a jobbágyok esküjükkel tanúsítsák a szolgáltaások teljesítésének a megtörténtét. Corpus statutorum IV (Első fele). 309–310. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

²⁴ Kassa város 16/17. századi esküformulákat tartalmazó könyvében, melynek legkorábbi szövegei 1578-ból származnak, az „*Instructio pro juraturis*” című részben az ujjtartás szimbolikájának következő leírása olvasható: „Minden embernek, az ki esküdni akar, az három első újját az jobb kezén ki nyujtván, föl kell tartani. Az első hivelk újjon értetik az atyaisten, az másik mutató újjon az fitústen, az harmadik középpújon a szentlélek isten. Az két utolsó kis újját be kell hajtani, melynek az nevendéken ujj jelenti az embernek lelkét, ki elröjtetött az emberi testben; az kis ujj jelenti az tester, mert az test a léleknél kisebbnek tartatik. Az egész kéz által jelentetik egy Isten és teremőt, az ki az embert teremtette és mindennemű menyei és ez földön élő állatokat.” PETTKÓ Béla (közl.): Kassa város eskü- és szabályzati könyve a senatorok számára. A XVI. és XVII. századból = Történelmi Tár 4 (október-december 1883) 794 és 797. Az itt megfogalmazott ujjszimbolika jegyében — mely a külföldi demonológiai irodalomban is megjelenik — kíséreltem meg értelmezni kora újkor boszorkányvallomásainak azt a motívumát, mely szerint az ördög rendszerint a vádlottak kis- vagy gyűrűsujját vágja meg, hogy az onnan nyert vérral írja le a paktum szövegét. Ld. KRISTÓF Ildikó: How to Make a (Legal) Pact...

²⁵ A szabad királyi városok jogkönyvének „Az verekedésekből esset kik helyekről és vér mutatásokról” szóló cikkelye szerint például ha „valaki valakit meg-vér, hogy azon verés által kiket avagy sebet ejtett titkon, vagy nyilván [...] és [a sértett] azon sebet kéket és vér ontást két rendbéli Polgároknak [szomszédoknak vagy

süveg asztra csapásával a fejre esküvére történő jellegzetes felszólítás²⁶, vagy a büntetésül szolgáló hajlenyírás²⁷. Figyelemre méltó, hogy e gesztusok igen nagy része a test sajátosság használatára épül: az emberi test maga is aktívan résztvesz valamely jogi aktus legitimálásában és reprezentálásában. Eddig a tipológia. Említésre méltó, hogy a kortársak egyike, a jogi kommunikáció finomságaira szemmel láthatólag igen fogékony Otrókocsi Főris Ferenc is megfogalmazott már valami hasonló felosztást *Breve specimen introductionis in jurisprudentiam methodicam* című, Nagyszombatban 1699-ben kiadott latin nyelvű munkájában. Amikor a polgárjogi szerződések típusait vette számba — „*Obligaciones; sub quibus varii generis contractus comprehenduntur, inprimis quatuor illi celebres*”²⁸ —, maga is megkülönböztette a fent leírt négy formát, jóllehet, rendszere nem egészen fedi az általam javasoltat. Otrókocsi „kommunikációs” tipológiájának első csoportja („*qui ineuntur Re; uti sunt, Mutuum; Commodatum; Depositum & Pignus*”) a szimbolikus tárgyakkal jelölt szerződéstípusokat foglalja magában, második csoportja („*Verbis; uti sunt Stipulationes, quae praecedente interrogatione, & subsecuta statim responsione congru[ente] perficiuntur*”) az oralitás és a szimbolikus cselekedetek (kézfogás²⁹) által létrehozott egyezségeket tartalmazza, harmadik csoportja („*Literis; quo spectat [sic!] hodie chirographum debitoris*”) az írásba fektetett szerződéseket, negyedik csoportja („*Consensu solo; uti sunt, Emptio & Venditio; Locatio & Conductio; Emphyteusis; Societas; Mandatum*”) pedig a pusztán szóbeli akarathatározás útján létrehozható kölcsönös kötelezettségeket különíti el³⁰.

esküdteknek] meg-mutassák, azon két rendbéli Polgároknak bizonyosság tételekre mennyi sebek és kékek megbizonyosodnak, [a sértő fél] a' törvénynek következendő napjában harmad magával az egy hitet le-téven purgálhattya vagy mentheti meg magát. Hogy ha penig [a sértett] azon ütéseket, kéket és sebet meg-nem mutattya, tehát csak maga hitével-is az In causam Attractus [a vádlott, a sértő fél] meg-mentheti magát.” *Jus civile*. 31–32 (Tractatus secundus, Titulus III), ld. még uott. 81–82 (Titulus LXII). A kék- és vérmutatás boszorkánnyallomásokban való lehetséges megjelenési formáit tárgyalom: KRISTÓF Ildikó: How to Make a (Legal) Pact... Ld. még TAKÁCS Lajos: Törvénybéli orvosság. In: Uő.: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. (Sajtó alá rend. Benda Kálmán). Bp., 1961. 277.

²⁶ A szokást kiválóan illusztrálja egy 1611-ben Rohoncon (szalónaki uradalom) lezajlott per, melyben egy gazda azzal vádolta a szomszédját, hogy az kivagdosta a szőlőterveit. A vádat tagadó alperes a következőképpen szólította fel a felperest, hogy esküdjön a fejére: „Az ellen felelt Szabo Pal fia, hoga nem ü dolga, sem az ü chelekedetj. Hanem a *sueget az astra tette a tenjben es monta: Rak ream; ezta küsebeget fel nem uöttem uolna djomjert*, mert azen tümetjs el meczettek.” Varga Endre: i. m. 123 (51. sz.). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Ugyanezen fejrevalóhoz fűződő jellegzetes büntetőszokás volt még, hogy ha valamely tanácsos süvegét kidobták a tanácsházából, az az illető testületből való kizárását jelképezte. Szatmár város 1618-as statútuma például a titoktartást megszegő tanácsosok büntetéseként emlékezik meg róla. *Corpus statutorum* III. 584. Hasonló, a testtel és a ruházattal kapcsolatos, jogszokásszerű büntetésformákról ld. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: A jogi népszokások szankció-rendszere = *Ethnographia* XCI 3–4 (1980) 372–392.

²⁷ Szeged városban az 1760/70-es években például jószágoltvajok gyakori büntetéseként fordul elő a (rendszerint fiatalabb) elítéltek hajjának a levágása. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2, 3. Ld. még TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: A jogi népszokások... 379.

²⁸ OTROKOCSI FŐRIS Ferenc: *Breve specimen introductionis in jurisprudentiam methodicam*. Nagyszombat: 1699. 25 (RMK II. 1972, kiemelések az eredeti műben).

²⁹ Pápai Páriz latin-magyar szótára a *stipulatio* szónak csak az egyezség-, illetve szövetségkötéssel kapcsolatos általános, illetve a kezességgel kapcsolatos konkrét jelentéstartományára utal: „Szövetség-tétel formájának elő-adása. Valamiért való kezességre kérés.” PÁPAI PÁRIZ Imre: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Tyrnaviae: 1762. Kora újkori polgári pereinkben azonban *stipulatio manibus* összetételben is gyakorta előfordul, ami „kézfogást”, „parolázást” jelent. Ld. a 21. jegyzetet.

³⁰ OTROKOCSI FŐRIS Ferenc: i. m. 25. Kiemelések az eredeti műben.

Akármelyik tipológiát tekintjük azonban, ha a mindenkori *gyakorlati joghasználat* szempontjából vesszük szemügyre a korszak kommunikációs repertoárját, a fentiekben felsorolt formák korántsem válnak el olyan élesen egymástól, ahogyan a felosztások sugallhatják, illetve ahogyan az említett bináris megkülönböztetés jegyében a kuratók sokáig vélték. Ha pusztán a *testimonium humanum*, az „emberi bizonyság” szerepét nézzük, ez — figyelemreméltó módon — egyáltalán nem csak az orális ügyletek esetében bír óriási jelentőséggel, hanem tulajdonképpen minden más formában is. Az írott tanúsítványok — „levelek” — megjelenése például egyáltalán nem szünteti meg az élőszó közreműködését, sem a dokumentum keletkezése során, sem pedig a későbbi bizonyítás aktusában. Igen gyakran találkozhatni azzal a jelenséggel, hogy a kérdéses szerződés, adóslevél vagy végrendelet szövege ott fekszik a bíróság előtt, olvasható, ám ők mégis beidézék azokat az embereket, akik a készítésnél jelen voltak - mert ott is jelen kellett lenniük „emlékező tanúknak” —, s gyakran még a dokumentum tartalmáról is kifaggatják őket³¹. A non-verbális hitelesítő eszközök alkalmazása esetében pedig különösen — és magától értetődően — nagy a *testimonium humanum* szerepe: a rítusok végrehajtásához, a gesztusok megtételéhez egyszerűen nélkülözhetetlenek, ahogyan nélkülözhetetlenek ahhoz is, hogy később, a

³¹ Igen gyakori ez a mód például a végrendekezés utólagos bizonyításával kapcsolatos perekben a 17. századi őrészekéken. A szalonaki uradalomban 1613-ban hodászi felperes és kethelyi alperes jobbágyok között kezdődött ilyen per, melyben egyikük dédapja és annak egyik unokája végrendekezésének a körülményeit vizsgálták ki. Mindkét esetben beidéztek szóbeli bizonyásznak a per idején Kethelyen szolgáló Lőrinc papot, aki jelen volt mindkét aktus során, s akinek részletes vallomást kellett tennie arról, ki mit kire is hagyott akkor, annak ellenére, hogy írott végrendelet is készült. Sőt, az egyik esetben még a végrendelet valószínű írásba foglalóját, egy Hodászi Mihály nevű deákot is beidéztek, akit ugyancsak „emlékezésre” kértek fel. Mellettük négy további szóbeli bizonyásgot is megkérdettek, akik bizonyára maguk is ott voltak a hagyatkozásnál. VARGA Endre: i. m. 133–136 (55. sz.). Egy lózi lakos, vér szerinti utóda nem lévén, amint egy 1686-os perből (lózi uradalom) kiderül, rokonait kihagyva, mostohafiai javára hagyatkozott. Minden bizonynyal írásban tette ezt, mert a hagyományozott földek nevét és nagyságát hosszan sorolja a perszöveg. A testamentumot azonban a rokonok valamint a földesúr is megtámadták, s maga az úrszék sem fogadta el első pillantásra az írott szó érvényét. A mostohafiaknak bizonyítaniuk kellett az elhunytal való atyaftságukat, hogy a hagyományozott földek „östöl maradt” földek voltak, s hogy azokból, mint „condivisionaliskból” a mostohafiak már korábban is részesedtek. A mostohafiak a hagyatkozásnál jelenlévő szóbeli bizonyásokkal álltak elő: közülük ketten (65 illetve 70 éves) öregemberek voltak, mindketten a mezőváros esküdtjei, egy további tanú pedig maga a iudex villanus volt. Uott. 483–485 (257. sz.). Az is szembeütő továbbá, hogy a peres felek nemritkán eleve hangsúlyozzák, hogy az írott „testamentum emberseges emberek előtt” tétetett-e avagy sem, mint ebben az 1647-es perben, melyben egy zborói (makovici uradalom) jobbágy mostohaanyjának kell megvédenie férje végrendeletét. A asszony felajánlja, mint mondja, hogy a dokumentum mellett „mas eleuen bizonyásokkal kész vagjok megh bizonyitanom, hogj az mit keres rajtam az A [felperes], semmiuel nem tartozok nekie.” Uott. 901–903 (521. sz.), idézett rész: 901. (Kiemelések tölem: Sz. K. I.) További példákra utalok és e kérdést bővebben tárgyalom: KRISTÓF Ildikó: „Rendel el házadat mert meghalsz”... különösen 548–552. Álljon itt néhány késői példa Szeged szabad királyi városból is. Annak ellenére, hogy mind az ingatlanátruházások, mind az adósságok intabulálásának a gyakorlata akkor már több, mint fél évszázada bevetnek tekinthető, nem kevés esetben azt látjuk, hogy a bíróság előtt az igazi bizonyítékot mégis a szóbeli bizonyások jelentik, amivel maguk a peres felek is tisztában vannak. Füz Farkas földje zálogba adásának az ügyét vizsgálja ki például egy 1802-es polgári per, melynek első tanúja, egy béréslegény az átadás rítusában is jelenlévő tanú volt; elmondása szerint őt eleve azért hívták oda, hogy a „zálogba adandó Földnek ki határozására és jövendőben szükséges bizonyásg tételre [...] megjelenjen.” CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 1. (Kiemelés tölem: Sz. K. I.) Hasonló módon, 1805-ben a bíróság csak azoknak a szóbeli tanúknak adott hitelt, akik jelen voltak, amikor Todorovics Tanasi kielégítette hitelezőjét. CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 2.

bíróság előtt bizonyítsák — megintcsak élőszóban és ritualizált módon, eskü alatt —, hogy valóban az előírt és elvárt ceremóniák közepette zajlott-e le az illető aktus³².

Kutatásaim egyik legfőbb tanulsága, hogy a gyakorlati használat során — egy-egy konkrét jogi ügylet lebonyolítása során — a kora újkori kommunikációs repertoár fent említett négy formája szinte mindig keverten, mintegy egymásra halmozottan jelenik meg. Az írott dokumentumok szóbeli és/vagy rituális, szimbolikus gyakorlatokba ágyazódnak, ahogyan szimbolikus tárgyak és/vagy cselekedetek kísérik a szóbeli jogi aktusokat is. A kommunikációs repertoárnak ez a többszörös/sűrű használata úgy tűnik, korszakunkon végig, s (az általam vizsgált forrásokban megjelenő) társadalmi rétegekre való tekintet nélkül jellemző³³. Sőt, nemcsak a mindennapi joggyakorlat szférájában jelenik meg, hanem a

³² Végrendekezéssel kapcsolatos peres ügyekben gyakoriak az olyan kifogások, hogy a hagyatkozás formai/rituális kívánivalókat hagy maga után. Pápán például 1622-ban a város bírósága előtt kezdődött egy ilyen per, melynek ítéletét azután az úriszék is jóváhagyta. A földesúr beperelte Litteratus Demeter feleségét és egy csapót, mert azok — szerinte jogtalanul — rátették a kezüket egy a közelmúltban egymás után elhunyt polgárásszony illetve annak férje javaira. A földesúr szerint csak az ember tett végrendeletet, melyben azonban atyafiságára semmit sem hagyott, mindenét feleségére testálta; az asszony „bizonyos es ualóságos allando testamentom” nélkül halt meg, így az úr magának követeli az utánuk maradt ingóságokat, pénzt és érzetnemiéket. A férj esetében nem derül ki, milyen — szóbeli vagy írásbeli — végrendeletről lehetett szó, mindenesetre annak a bíróság előtt való bemutatását (vagy tanúsítását) sem ő, sem az alperesek nem szorgalmazták; vagy elveszett vagy nem voltak elérhetőek az aktusnál jelenlévő tanúk. A figyelem sokkal inkább az asszony testamentuma felé fordult, amely, mint kiderült, mégiscsak létezett, s más atyafiak mellett az alpereseket tette meg örökösnek. Sőt, nem feledkezett meg a földesúrról sem, „az miuell legh először tartozot, az urnak w Naganak megh hatta”. A földesúr prókátora mégis kifogást emel, szerinte nem teljesen szabályosan készült a végrendelet. Megtudjuk egyrészt, hogy az asszony „halalos agiban leuen” „testamentum levelet” írtatott, amely a per időpontjában egy bizonyos Kozma György kezénél volt található, őtöle kapta meg a városi bíróság. Utóbbiról semmi több nem derül ki, szembetűnő azonban, hogy nem úgy hivatkoznak rá, mint valamely egyházi személyre (esetleges írásba foglalóra vagy a végrendelet őrizőjére). Elképzelhető, hogy ez is közrejátszott abban, hogy a földesúr prókátora gyanakvással fogadta a hirtelen felbukkant végrendeletet, mindenesetre azt különösen kifogásolta, hogy a hagyatkozás nem kapta meg a megfelelő — és jogerejét garantáló — nyilvánosságot: „Az my penighen az testamentom tetelt illetj, azis *itikon uolt*”, „minden testamentomnak [elkészítése] bizonyos szemeliek előtt szokot lenny, ez penigh nem ugy uolt.” Az iratok sajnos nem árulják el, hogy konkrétan kiket is hiányol a prókátor, a vallomásokból mindenesetre úgy tűnik, még e titkos írásbeli testamentumtételnél is többen — mint potenciális későbbi „szóbeli bizonyítékok” — voltak jelen. (Vagy csak így akarták azt beállítani a bíróság előtt). Akárhogy is, a prókátor utolsó követelése is jelzi, hogy az írott szó érvényét korántsem tekintették más kommunikációs formák teljes értékű helyettesítőjének: „az kik abban az testamentom tetelen ielen uoltanak, sub iuramento tartozzanak referalny, hogy az megh nueuet Czapo Giórginek felesége testamentomot teuen, semmit az testamentomhoz nem addaltanak, sem ell nem uetteneik benne.” VARGA Endre: i. m. 527–529 (286. sz.), idézett részek: 527, 528.) (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

³³ Hadd idézzek előbb úriszéki pereinkből néhány 17. századi példát. Ingatlanátruházással kapcsolatban jelenik meg a jogi kommunikáció sűrű formája a következő perekben. Lószon 1653-ban abból keletkezett összetűzés Viczay János földesúr és nemes Vághy László között, hogy előbbi (elővételi jogára hivatkozva) meg akarta venni utóbbi szőlőjét. Vághy azonban, jöllehet, megalkudott a földesúrral, végül nem volt hajlandó sem a fizetséget átvenni, sem szőlőjét urának felvallani. Mint kiderült, az alkuval kapcsolatos megegyezést nem foglalták írásba, hanem több „emberseghes emberek előtt” bonyolították le [szóbeli forma], „aldomassatis az helnek szokasa szerent föl mutatwan” [rituális forma]. A szőlő már korábban is ingatlanátruházás tárgyát képezte, ez esetben egy harmadik fél vett részt az ügyletben: egregius Tholnay János egyik szőlőjével cserélte el Vághy. Ezúttal keletkezett ugyan írott dokumentum, de a jelenlévő szóbeli bizonyítékok sem maradtak el: „Vagy [Vághy] uramis bizonyos szemeliek előtt leveletis advan azon szöleie felől Tholnay vramnak, s Tholnai vramis Vaghi vramnak.” VARGA Endre: i. m. 455–457 (241. sz.), idézett részek: 455, 456. Jobbágyok közötti szőlőadás-vétel módjáról tájékoztat egy 1679-ben, Páldon (garamszentbenedeki uradalom) lefolytatott per, mely szerint egy idegen falusi jobbágy megvette az egyik páldi család ősi szőlőjét. Az adásvétel tanúsításához

hiedelmek, képzetek világában is. Boszorkánypereinkben az ördöggel kötött szerződést például parasztok és városiakok ugyanezen négy kommunikációs forma szerint jelenítik meg vallomásaikban, s a négy formát ugyanilyen halmozottan alkalmazzák³⁴. A jogszolgál-

a falu pecsétes levelének a megtekintése mellett még két szóbeli bizonyítást is kihallgatnak. Kiderül, hogy az adásvételi ügylet maga sem csak a szerződés írásba foglalását jelentette, hanem azt megelőzően a megkínálás — igen részletesen megörökített — rítusát is, amikor a vevő „*kinalkodván az egész falu yelen leteben, hogy á kinek valami kőzi és praetensioia volna a szőlőhöz, szokas szerint szollallyon mégh s reá adgya penzet.*” A rítuson jelenlévő tanúknak azt kellett bizonyítaniuk, hogy „*Senki nem talalkozot, se szomszed, se attyafi, á ki mégh szollalt volna.*” Uott. 841 (479. sz.). A felvállás rítusának egy sztereotip megfogalmazásnak hangzó, a szóbeliséget és az írásbeliséget egyaránt hangsúlyozó formuláját örökölte meg egy 1631-es incidé (szalónaki uradalom) per, mely szerint egy helybéli jobbágy saját szőlőjét nevelt gyermekeire „*vallja és írja.*” VARGA Endre: i. m. 156–157 (66. sz.). A *sírú* forma gyakran megjelenik végrendelezés utólagos tanúsítása során is. Csak egyetlen példa 1657-ből a makovici uradalomból, ahol magukat „*orosznak*” nevező bukóci jobbágyok azon pereskednek, hogy Megala Vasil szabályos végrendeleti hagyatékként birtokol-e két vesszőnyi területet a soltészágból. Figyelemre méltó, hogy Vasil korántsem csak az írott végrendelet dokumentumának egyszerű bemutatásával bizonyít, hanem szóbeli tanúkat is hív: „*kglmetek eleiben fassionalis testamentom levelemet producalvan, es eleghesges keppen valo eleven bizonyisagokkal docealom, kivanvan nemes biraktol deliberatiot.*” Uott. 929–930 (533. sz.), idézett rész: 929. Megint más kontextusból megemlíteném végül Kolozsvár város 1585-ben hozott statútumát, ami a városba beköltözni kívánók — elsősorban kézművesek és parasztok — felvételének a módját írja elő, melyben mind az írott dokumentum (testimonalis levél, város könyve), mind a szóbeli bizonyítás (kezesek), mind pedig bizonyos ünnepélyes/ceremoniális külsőségek (egybegyűlt városvezetőség, eskütétel) egyaránt helyet kapnak: „*Atta Biro Vram eo kgnek eleiben az Idegen legenieknek be irasat a Varos keonywebe [...]* Aki azert magat be akarja Iratni legien kezven vgj amint az Vegezes tarthia az keresekell es Nemzetsegereol valo lewelewl bizonsagiawl, Amikor az Varos egibe giul fel Jeoyeon ez illien Zemelj eo kgnek eleibe, es ott az varos consensusabol legien az beiratas.” Corpus statutorum I. 205–206. Más megfogalmazásban: „*az Beirando Zemelj feokeppen az Mywes Rend, be Jeoyeon az also Tanachba It valo feo Zemelleket egietembe Jambor Nemzetsegereol valo lewelet behozvan velle, Elsoeben megh eskeggiek,*” majd „*Az Varos keonywebe be Irattassek ennek neue mind az mellette allo feo feo Zemelleket egietembe, Ez Vegezes penigh az Aros Rend kjwel [vagyis kivéve a kereskedőket, akik számára a szabályalkotást későbbre halasztották] befogallia Az Mywes Rend mellet az teob Zegeny paraszt Zanto es Mezeon munkalkodo embereket keossetagen azon megh Irt mod zerenet.*” Uott. 208–209. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Az írott dokumentum készítése mellett kötelező alkurul, kézbeadásról, italpénzről és áldomásról (jóság) adásvételi ügyletek során ld. még TAKÁCS Lajos: A magyar adás-vevés a török világban. In: UÓ.: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. (Sajtó alá rend. Benda Kálmán). Bp., 1961. 129–144, különösen 137.

³⁴ Az egyik legjobb példa a Bagota faluból (Komárom megye) származó, 1727-ben boszorkányság miatt vád alá került, majd lefejezett és máglyán elégetett szerencsétlen Jászberényi Judit ásszony vallomása, aki az ördöggel kötött szerződésének a leírásába mind a négy lehetséges jogi-kommunikációs formát beleszította: „*midőn tudni illik bizonyos alkalmatossághal Nap elmenetele után Gyalláruul Bagothára ment volna, akkoron tehát az utban megjelent néki az gonosz Lélek Emberi ábrázotban s fekete ruhában de ló lába volt egygyik és nagy orra nagy szája és legottan kényszerítette eőtett, hogy véle el menne, a mint elindulván és az sarad [sic!] mellé érvén ottan az Eördögh az Földhez ötette [ütötte] eőtett s az után kényszerítette eőtett hogy kezét adván szövetséghet vetve véle [szimbolikus cselekedet] és megtagadná az Istent [szóbeli forma], mellyet el követvén a Fatens kezét adott az Eördöghnek s megtagadta az Istent s legottan az Eördögh megh billegette eőtett [szimbolikus „tárgy” lenyomata] s a nevét egy papirostra föll írta [írott forma].” KLANICZAY Gábor-KRISTÓF Ildikó-PÓCS Éva (szerk.): Magyarországi boszorkányperek I. 510–511. A városi (vagy valamely városban belüli) közösségbe való belépés, befogadás kommunikációs szempontból ugyancsak *sírú* ceremóniáját idézi a szegedi Hódi Györgyné vallomása 1737-ből, aki elmondta, hogy Szabadkán egy ottani lakos házában „*fel is iratta magát és be is esküdött*” a boszorkányok közé. „*Férfiú mondotta előtte az esküvést, ő meg utána mondotta [...] nagy könyvre esküdött.*” REIZNER János: Szeged története IV. Szeged, 1900. 527 (CCVII. 79). A nagy 1728-as szegedi boszorkánypánik egyik fővádlottja, Rózsa Dániel főbíró vallomása pedig mintha a tanácsülések kezdetének szokott koreográfiáját (jelenlévők ellenőrzése írott névsor alapján) öltöztetné ördögi mezbe: „*Plutonál volt az lajstrom és mikor összegyűltek [a boszorkányok] számrul-számra kérdezte és nevezte, hol van ez vagy amaz és neki számot kellett adni.*” Uott. 410 (CCVII. 14). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)*

tatás hétköznapi gyakorlatában — vagy Otrókoci Fóris említett munkájában — megragadható kommunikációs formák megtalálhatók továbbá egyes Magyarországon használt demonológiai tárgyú munkákban is. Nógrádi Mátyás puritán püspök 1650-ben Debrecenben kiadott *Lelki Próbakö* című traktátusa például a hozzácsatolt *Az ördögi praktikáról mint kellyen itélni embernek* című kis értekezésében az ördöggel kötött paktumnak ugyancsak négy lehetséges formáját különböztette meg: a *per verbum* (szóban), *per scripturam* (írásban), *per usum signorum* (bizonyos jelek által), valamint különféle mágikus cselekedetek (például *per nodorum superstitiones*) által megköthető sátáni szerződéseket³⁵. A lutheránus lipcsei jogász, Benedict Carpozov által 1635-ben kiadott, majd a magyar — mind katolikus, mind protestáns — igazságszolgáltatásban a 17. század végétől használt *Forma processus iudicii criminalis seu Praxis criminalis* című büntetőjogi kézikönyv 60., az ördögi mágia formáit taglaló fejezete szintén egy hasonló modellben gondolkodott. Az ördöggel kötött szerződés Carpozov szerint is egyaránt ölthette *verbum, scriptura, signum*, illetve bizonyos mágikus cselekedetek formáját³⁶.

Ami mindebből a kultúrtörténetész vizsgálati módszereit illetően általános tanulságul szolgálhat, az meglátásom szerint a következő. Ahelyett, hogy megpróbálnánk mintegy darabjaira törni, s az egyes összetevőket a többitől elkülönítve, különféle kétpólusú modellekbe erőltetni (vagy éppen számokba és százalékokba „fojtani”) a kommunikációs formáknak ezt az együttes használati módját, éppenséggel a maga komplexitásában kellene megragadnunk, értékelnünk és magyaráznunk azt. Valamiféle plasztikusabb, szintetikusabb megközelítésre volna szükségünk, hogy értelmezni tudjuk ezeket a sűrített, összefolyó, egymásba kapcsolódó kulturális „cselekvésmódokat”: kommunikációs formákat, valamint azok jogi és társadalmi kontextusait egyaránt és mindösszesen. A Roger Chartier vezette új olvasástörténeti irányzat a maga részéről egy ilyen lehetőséget kínál — ami természetesen csak egy a sok közül.

Modellem másik aspektusa időbeli, s a változás jelenségét kapcsolja — jól-rosszul — a tipológiához. Ez a hosszú távú *trend* úgy tűnik, két egymással ellentétes folyamatból áll. Az egyik az a — nagyjában-egészében ismert, részleteiben azonban talán nem eléggé kutatott — folyamat, amelynek sajátos ritmusában a kora újkori lokális hatalmak — városi, megyei, falusi törvényhatóságok — lassacskán mintegy kiemelik az írásbeliséget a rendelkezésre álló kommunikációs repertoárból és elsőrendű jogi hitelesítő, bizonyító faktorrá igyekeznek megtenni azt. A 16., 17. és 18. századi helyhatósági rendeletekben fellelhető roppant nagy számú ilyen értelmű előírás, valamint a polgári perek anyaga arról

További példák: KRISTÓF Ildikó: *How to Make a (Legal) Pact...* és KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó: *Écritures saintes...* Ld. még 1995-ben megjelent tanulmányomat, jóllehet abban az ördöggel kötött szövetségnek még csak a verbális (szóbeli és írásbeli) formáival foglalkoztam. KRISTÓF Ildikó: 'Istenes könyvek – ördögös könyvek'... különösen 70–79. Frazon Zsófia újabb kutatásai megerősítik feltételezésemet, miszerint az ördöggel kötött szerződés kora újkori képzetének kommunikációs szempontból nemigen létezett valamiféle kizárólagosnak vagy sztereotípiának tekinthető formája. A boszorkányvallomások egyaránt beszélnek a szó (istentagadás, ima), a tárgyak és jelek (pecsét, pénz), valamint — jóval kisebb számban — az írás (írott paktum) által létrejött egyezségről. FRAZON Zsófia: *Az ördög alakja és az ördögsvövetség motívuma a magyarországi boszorkányperekben és a hiedelemmondákban* (Összehasonlító szövegelemzés). In: *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. (Szerk. Benedek Katalin és Csonka–Takács Eszter). Bp., 1999. 205–229.

³⁵ NÓGRÁDI Mátyás: *Lelki Próbakö*. Debrecen: 1651. 176–179. (RMK I. 845.)

³⁶ *Forma processus iudicii criminalis seu Praxis Criminalis*. Nagyszombat, 1687. 31. (RMK II. 1621.)

tanúskodik, hogy a hétköznapi, praktikus írásbeliség a helyi jogi ügyletek újabb és újabb szféráját próbálja hatókörébe vonni: szolgáltatások teljesítését tanúsító nyugtraktól³⁷ a faizási vagy halászati *commissiókig*³⁸, emberek és állatok *passusaitól*³⁹ az adásvételi- és

³⁷ 17. századi úriszéki pereink gyakran emlegetik az uradalmi gazdálkodás és adminisztráció ezen, a jobbágyok kezéhez is eljutó írott produktumait. A földesúr borának kiárúsításra történő átvételét nyugtával („*cédulával*”) kell igazolniuk, tudjuk meg például egy 1614-ben a jánosházi uradalomban Varsány, Dabronc, Istvánd, Hegymagas, Apáti és más falvak jobbággyai ellen lefolytatott perből. E cédulák bemutatásával védekezik a vádlottak egy része, a másik része pedig mentegetőzik, hogy nem tudták, mi miatt hívják őket a bíróság elé, ezért nem hozták magukkal a céduláikat. VARGA Endre: i. m. 297-299 (144. sz.). Gyakori az is, hogy írott nyugtát kapnak a jobbágyok a szőlők utáni tized megfizetéséről is; ezek bemutatását követeli például 1651-ben a szalónaki uradalom több Vas megyei falujának — Vashegy, Csatár, Cák, Hodász stb. — szőlőbirtokosaitól, bizonyítandó, hogy azok, akik az 1625. évtől kezdődően szőlőt szereztek, kinek fizették utána a tizedet, illetve hogy „ha vett[ek]é azon levelet az szokás szerint”. Uott. 195-196 (78. sz. 21. causa).

³⁸ A 17. századi uradalmi gazdálkodással kapcsolatos perekben gyakorta hivatkoznak a tisztartók által a jobbágyoknak adott, küldött írott *commissiók*ra (időszaki parancsokra, megbízásokra, illetve engedélyekre, felhatalmazásokra); így például tűzifa kivágására felszólító „*cédulára*” (1643, Pázmánd falu, pannonhalmi uradalom, VARGA Endre: i. m. 357. 185. sz.), nádvágásra szóló *commissióra*, (1643, pannonhalmi uradalom, Uott. 355-356 184. sz.), teljesítendő fuvarról kapott írásra (1671, pápai uradalom. Uott. 630-631. 341. sz.), vagy éppen a tilalmas erdőkben fakivágásra, makkoltatásra engedélyt adó „*cédulákra*” (1651, szalónaki uradalom. Uott. 191-192 78. sz. 17. causa). A gazdasági-adminisztratív írásbeliségnek ezek az efemer termékei — cédulákra írott jogosítványok illetve nyugták (ld. még a 27. és a 33. jegyzetet) — annál fontosabbak a történész számára, hiszen ezek voltak azok, melyeket a korabeli társadalomban talán a legszélesebb körben használhattak, melyek jobbágyokhoz, parasztokhoz, városi kisemberekhez is eljuthattak. Utóbbiak kapcsán hadd említsem meg, hogy Szeged város levéltára az 1739/41-es nagy pestisjárvány idejéből őriz egy tucat kicsiny, féltényrnyi cédulát egy-két soros kézírással, melyeket éppenséggel koporsódeszka vételezésére szolgáló bonusokként adott ki a város. (CsmL, SzL, IV. A. 1003. gg.) A 17-18. századi uradalmi írásbeliség kérdését alaposabban vizsgálta, ám meglehetősen skeptikus következtetéseket vont le TÓTH István György: „Mivelhogy magad frást nem tudsz...” 104-110.

³⁹ A Corpus statutorum anyagában a legkorábbi statútumok úgy tűnik, városi polgároktól és kereskedőktől követelik meg, hogy maguknak *passust* váltsanak. Amikor azonban Kőszeg 1652-ben felpanaszolja, hogy az „itt való kereskedő emberek az városi szabad levelek neve és ereje alatt” nem városi emberek portékáját átvizsgálják a harmincadhelyen és így az idegenek nem fizetik meg a vámot, egy bizonyosan már jóval korábban kialakult illegális gyakorlatra, következtéséppen a szabadlevelek régóta megszokott voltára utal. Corpus statutorum V (Második fele). 238. Az sem valószínű, hogy Debrecen csak 1686-ban rendelkezett volna először úgy, hogy: „Valamely debreczeni ember kereskedésre kijár, mindenkinek az várostól külön-külön személy levele legyen, az mely is csak olyanak adatik, ki igazán concivis.” Uott. III, 689-690. Kommunikációtörténeti szempontból is fontos lenne a *passus*használat kora újkori formáit minél alaposabban ismerni, s nemcsak a városi polgárok, hanem általában az utazók, útonjárók személyazonosságának a tanúsítása terén. Vándorlók, útonjárók *passusára* számos helyhatósági rendelet hivatkozik a 17. századon keresztül. Szatmár megye például már 1641-ben, amikor elrendeli, hogy „Az kik pedig vagabundusok, erdőt, mezőt állanak, falukrul falukra jának, nem lévén bizonyos documentumok igaz járásuk felől, azokat minden rendbeli ember akárkik házinál megfoghassák.” Uott. III. 96. Komárom megye a kóborló katonákkal kapcsolatban rendelkezik ugyanígy 1648-ban: „az városokon avagy falukon, hogyha mi oly lézengő és csavargó lovas avagy gyalog [...] magokat tartatják [...], s komáromi kapitány urak levelét nem mutathatják,” el kell fogni és a komáromi kapitány elé kell vinni. Uott. V (Első fele). 137-138. Az útonjárók *passus*aival kapcsolatos rendeletek megszorodni látszanak a 17. század második felében az északi megyékben. Abaúj megye 1670-es statútuma szerint például „Az mely csavargó latroknak uroktól avagy előljáróktól testimoniumok nincsen [...] Az kóborlókat egyik helyben, másban, levél mellett avagy levél nélkül quartélyozó, szegénységben élő s fogyató akár nemes, akár nemtelen lovas és gyalog vagabundusokat” össze kell fogdosni és a fő- vagy az alispán elé kell vinni. Uott. II (Első fele). 256. Hasonló értelmű rendeletek Máramaros megyéből 1671-ből (Uott. III. 159.), Túróc megyéből 1676-ból (Uott. IV (Első fele). 409.), Ugocsa megyéből 1690-ből (Uott. III. 195-196.) maradtak fenn. Végül álljon itt Bihar megyének egy jóval későbbi rendelete, 1794-ből, mely a maga részéről az útlevelelnek immár sztenderd formát igyekszik szabni: „senki *passus* nélkül annyi földre, az honnét azon nap

hiteleszerződéseikig, a nemzetségtanúsító levelektől a válólevelelgek⁴⁰, stb. Rendkívül fontos lenne ezt a trendet minél alaposabban és pontosabban ismernünk: hol, milyen konkrét kontextusokban, miért is indul és meddig jut el.

A *meddig jut el* kérdése meglátásom szerint különösen lényeges. Mégpedig azért, mert úgy tűnik, megfigyelhető egy másik, az előbbivel egyidejű, ám mintegy ellentétes előjelű „trend” is. Ez utóbbiban talán nem is annyira folyamatot kell látnunk, mint inkább a kor jogi-kommunikációs rendszerének egyfajta „strukturális állandóját.” A 16–18. századi Magyarország lokális joggyakorlatában ugyanis igen gyakran felbukkan egy figyelemre méltó jelenség: egyes jogi aktusok hitelesítése illetve utólagos bizonyítása *vagyilagosan*, a verbális kommunikáció *mindkét* — hol ezen, hol azon — módjának az igénybevételével is történhet. Ez a dualitás a korszak jogásznyelvében többféleképpen is kifejezést nyer, magyar, latin és német nyelven egyaránt. A talán legteljesebb és legszebb latin megfogalmazás így hangzik: „*literaliter documento vel humano testimonio*” azaz írott dokumentummal vagy emberi tanúságtétel útján, szóban is lehetséges a bizonyítás⁴¹. Vegyük szemügyre ennek az alternatív jogi-kommunikációs „cselekvésmódnak” néhány jellemzőjét.

Formulánk különböző variánsaiban — „*oretenus vel in scriptis*,” „*humano documento vel litteris*,” „*levelekkel vagy élő bizonyítással*,” „*mit Briefe oder ohne Briefe*” stb. — a késő középkortól a 18. század végéig (sőt, olykor azon is túl) a legkülönbözőbb jogi forrásokban fordul elő. Kutatásaim jelenlegi fázisában még nem tudom pontosan megmondani sem azt,

vissza nem térhet, vagy eszméletlen helyre, ki nem indulhat, se gyalog, se marhával, hanem tartozik passus ut venni a bírótól, melynek formulája adnectantur, melylyel mind személyét, mind pedig marháját bizonyíthatassa.” Uo. III. 443. Kiemelések tőlem: Sz. K. I. Ld. még a 41. jegyzetet.

⁴⁰ Rendkívül izgalmas kutatási témát kínálnak azok a — többségükben úgy tűnik, 18. századi — perek, melyek úgy a származást, mint a személyazonosságot vagy (az eredetileg az egyházi bíróságok által kiadható „szabad levél” által) a családi állapotot tanúsító *testimoniálisok* hamisításának és az azokkal való legkülönfélébb visszaélési formáknak a „virágzásáról” tanúskodnak. A nemeslevelek terén ld. például Tóth István György kiváló tanulmányát: TÓTH István György: A nemeslevelek feketepiacja a 18. században. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. (Szerk. Zimányi Vera) Bp., 1994. 19–31. Írást hamisító 18. századi nyugat-dunántúli parasztokról ld. UŐ.: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” 110–112. Szeged városban az 1770-es évekből inkább az útlevelekként szolgáló *passusok* illegális csereberéjéről, illetve magukat városszolgának kiadó családok általi „ellenőrzéséről” értesülünk. CsmL, SzL, IV. A. 1018. d. 2. Egy korai példa a válólevel nem hivatalos használatára, hamisítására: 1647-ben egy Pázmánd faluban (pannonhalmi uradalom) lakó jobbágyasszonyt bigámia vádjával állítottak az úriszék bírósága elé. Miután első férje elhagyta, az asszony újra férjhez ment, anélkül, hogy ehhez az egyház engedélyét kérte volna. Az iratok szerint „nem tagadja, hogy ket ura nem volna,” de azzal védekezik, hogy „maga az ura hatta el, es szabad leveletis maga adot nekje.” Ezt az írást az asszony be is mutatta a bíróságnak, amely azonban — magától értetődően — nem fogadta el azt, hiszen „anni ereje es autoritassa nem volt Kórmendj Andrasnak [a vádlott első férjének], mert megh ekkoraigh az illien töruej poganiok es nem kórostienek közöt obserualtatik.” Az asszonyt ennek megfelelően fejezsztésre ítélték. VARGA Endre: i. m. 361–362 (189. sz.) (Kiemelés tőlem: Sz. K. I.)

⁴¹ Ebben a megfogalmazásban (bár tagadó értelemben) használja formulánkat például a csomai prépostság és a pannonhalmi apátság prókátora 1655-ben egy Győrben tartott örökösödési perben, amikor kifogást emel az alperes jobbágycsalád bizonyítékat ellen: „Procurator dominorum terrestrium solenniter protestatur super replica et assertione procuratoris I, quam ex quo nullo *literaliter documento vel humano testimonio* etiam coram tribunali doceret, neque praetensi I consanguinitas eiusdem constaret, cui assertioni tamquam nudeae, in foro contradictorio locus dari non debet.” VARGA Endre: i. m. 382 (200. sz.) (Kiemelés tőlem: Sz. K. I.) Ugyanígy ld. még Kithonich Directio methodicájában (Caput VI, Quaestio XIX, az infamiáról) az 50. jegyzetben.

hogyan és mikor indul⁴², sem azt, hogy meddig van érvényben⁴³. Kora újkori használatának egyik legfigyelemreméltóbb sajátossága azonban, hogy nem korlátozódik a

⁴² A formula legkorábbi előfordulásait jelenleg az 1403–1439 közötti időszakra datált budai jogkönyvből tudom kimutatni. Javak átruházására, örökölt javak elidegenítésére, illetve azokkal kapcsolatos tulajdonjog tanúsítására vonatkoznak a következő cikkelyek. 309. cikkely: „Der zu eynem gescheft wirt gepeten, das er das furen sulle, der sal dor zu gehen mit andern geczeugen. Vnnd so der mensch, der das gescheft gethon hat, stirbt, So sullen dy gescheft hern vnnd dy geczeugen mit schrift ader mit priefen vor den Rat chomen, ap das sey geschriben worden. Ist aber des nicht, So ist iB genug mit den czeugen, vnnd schol melden alle stuck, dy der mensch hat geschafft, Das alles ordenlich sol peschriben werden yn das stat pu'ch.” MOLLAY Károly: Das Ofner Stadtrecht. Bp., 1959. 161. 378. cikkely: „So ainer dem andern seyn recht vorkauft ader seinen ausspruch, den er hat zu einem erb, mit priefen ader ane priefff” [...] Uott, 182. A formulával zálogügyletekkel kapcsolatban is találkozunk. 304. cikkely: „Wo ein man erb czu pfant hab mit gelubde ader mit priefen, der schol daB drey rechte auf pieten vor gericht.” Uott. 159. Záloglevél elvesztésének az esetére a 385. cikkely egyaránt előírja a tanúsítás szimbolikus formáját (eskütétel) és az írott formát. „Wirt eynem man eyn pfant brieff verlorn, So schol der glauber eynen aid thunen, das er nicht wais, wo der priefff sey Vnnd op er funden wurd, das er ap sey vnnd todte Vnnd dar vber schol er seinen schuldiger Mit andern priefen sicherhait thu'n vor an spru'ch.” Uott. 184. A 382. cikkely a kereskedők közötti kezességvállalás tárgykörében említi a formulát: „Dye sicherkait, dy eyn man auf nympyt yn seynem handel auf purge mit priefen ader an priefff, das sol stehen vnnd auff dy zeit, Alz dy prief sagen ader alz sich der handil erlauffenn hat, Vnnd also das er auff ander sicherhait nit mu'g sprechen ehe des tages, den eyner dem andern geben hat mit Worten ader mit priefenn.” Uott. 183. Más cikkelyek pedig a származás, személyazonosság tanúsítása kapcsán emlegetik. 203. cikkely: „Fremde zeuegnub mit priefen ader mit leuthen schol nicht ap genomen werden.” Uott. 129. A 247. cikkely a tolvajlás bűnével, valamint azzal kapcsolatban hivatkozik rá, hogy senkit sem lehet akarata ellenére tanúsításra kényszeríteni „mit pewerthen stat priefenn ader mit geschwornen purgem des roets.” Uott. 143. A 248. cikkelyben haláleset tanúsítása kapcsán találjuk meg: „man mag den nicht nürt mit pewerten, versigilten priefen ader mit rats leuthen aber mih geschwornen purgem eynen todten vberweisen.” Uott. 143. Megjelenik továbbá a prókátorélel kontextusában is, nevezetesen a 327. cikkelyben: „Der ainen ader manchenn procuratorem machin wil, der schol das thuen mit gutter prieflicher pewerung ader mit wissen der Rat hern.” Uott. 167. Végül megemlíteném, hogy az a jogi-kommunikációs alapú kételkedés, ami az adósságoknak a hitelező által történt egyszerű feljegyzésével kapcsolatos, s ami számos kora újkori jogi szövegünkben megtalálható, már a budai jogkönyvben is megjelenik, ahogy azt a 376. cikkely tanúsítja az egy márkánál nagyobb összegekre vonatkozóan: „WaB kaufleut In iren buchtem geschriben haben, sol man nit ganz glauben [...] Man schol der kauff leut pucher, so sy klagen nach gelt schuldt, dy sy haben geschriben, nit hoer glauben, Dan auf eyn marck.” Uott. 182. (Kiemelések tölem: Sz. K. I.)

⁴³ A jogi szóbeliség továbbélt gyakorlatáról a legkésőbbi adataim a 18. század végétől, a 19. század elejétől származnak. A 47. jegyzetben hivatkozott szegedi eseteken kívül hadd idézzek néhány jellegzetes lokális rendelkezést. A Jászkn Kertület 1799-i évi hatodik, „a vevésről és adásról” szóló statútuma immár olyan korszakban keletkezett, amikor a polgárjogi ügyletek írásbelisége igen jelentős mértéket kellett öltönn, legalábbis a felsőbb rendelkezések szerint. A rendelet maga is hivatkozik az egyik királyi „regulatóra”, mely szerint az ingó és ingatlan javak elidegenítéséről jegyzőkönyvet kell vezetni, valamint bizonyáglevelet kiadni („az ingatlan jószágoknak örökös eladása mindenkor a helybéli tanács előtt menjen véghez és a fundusok könyvében vagy más arra különösen rendelt protocollumban beirattasson [s a nótárius] adja ki a feleknek az adásról és vételről szokott stílussal elkészült, helység pecsétjével megerősített és maga által subscribált bizonyáglevelet vagy contractust”). Mindennek ellenére a statutum tartalmaz egy fontos kitétel, amelyben az adásvételi ügyletek utólagos bizonyításának az alternatív lehetősége tűnik fel: „Azon esetre pedig, ha a fassióknak protocollumban való írásakor az örökös eladásnak említése kimaradna, és ezen az okon idő jártával valaki az eladott jószágot zálogos jussal visszavenni kívánna, ha csak a kereső fél a neki adott contractussal, vagy ha contractus nem iratott, a még életben levő tanácsbelleikkel, vagy ha azok meghóltak, más tanakkal meg nem bizonyítja, hogy azon eladás valóságos zálogos volt, úgy kell azt tartani, mint örökös adást és vételt.” Corpus statutorum II (Második fele). 58–59. Ide sorolnám továbbá azokat a — gyakorta többször is megismételt — rendelkezéseket, amelyek a passus nélküli adásvételeket tilalmazzák. Bihar megyének egy 1794-ben hozott (s részlegesen már idézett) statútuma például mind az emberek, mind a jószág „személyazonosságának” a tanúsítását csakis annak írott formájában engedi meg, és — ami szempontunkból lényeges — elítéli a létező,

társadalom egy bizonyos státuscsoportjára, hanem *egyaránt* lefedni látszik a hagyományosan közép- és alsó rétegeknek tekintett köz- és kismemességet, a városi polgárságot, valamint a jobbágságot.

Az utóbbi csoport esete nyilvánvalóan kevésbé meglepő. A jogi ügyletek szóbeli formáját is megengedő formula vélhetőleg elsősorban a jobbágságnak „szólhatott.” A Varga Endre által kiadott 16–17. századi úriszéki peranyag, valamint a *Corpus statutorum* egyes rendeleteinek tanúsága szerint bírák, prókátorok és peres felek számos esetben alkalmazták jobbágycsoport peres ügyeiben: ilyen módon és megfogalmazásban kértek vagy ajánlottak bizonyítékokat⁴⁴. Formulánkat ugyanakkor megtaláljuk mind a mezővárosok, mind pedig

ennek ellentmondó gyakorlatot: „senki passus nélkül annyi földre, az honnét azon nap vissza nem térhet, vagy esméretlen helyre, ki nem indulhat, se gyalog, se marhával, hanem tartozik passust venni a bírótól, melynek formulája adnectátatik, melylyel mind személyét, mind pedig marháját bizonyíthassa [...] Mert eddig is onnét származtak a tolvajságok, hogy a helységben, mint a fűben, kigyó módjára lappangó orgazdák az idegen kőborló embereknek helyt adtak, s más jámbor dolgaiban foglalatoskodó embereknek marháikat nekik adták, s általok elloptatták.” Uott. III. 443 (2. pont). A statútum egyes alpontjai ugyanezen általános rendelkezést részletezik tovább. A 6. pont szerint „Nem is fog szabad lenni, hogy valamely pásztor akár mézárósnak, akár zsidónak, vagy más rendbeli kereskedőnek, vagy marhát, vagy bőrt eladjon az uraság, vagy bírák híre s passusok nélkül, mivel az alattomban való eladás tolvajságot jegyez, melyért mind az eladó, mind pedig a megvevő egyenlő büntetésre vontattnak.” Uott. 445. A 8. pont szerint: „Marhát vagy lovat nyomtatott passus nélkül adni, venni, cserélni nem szabad, hogy pedig ez meglehessen, kiki minden darab eladó marhájára külön-külön passust tartozik váltani, s azt a vevőnek általadni. [...] A ki marhát vett akár vásárban, akár vásáron kívül, hazamegyetele után 24 óra alatt köteles magát legitimálni, a marháját improtokolláltatni, a passusát előadni, a melyet a notarius numerisálva tartson meg. A pedig mentség nem leszen, hogy abban a vármegyében, a hol a marha vevődött, a passussal való vásárlás szokásba nincs, mivel tartozik kérti, arról pedig felsőbb helyekről vagyon rendelés téve, hogy az helység bírái adni tartozzanak.” Uott. 446. Még későbbi időszakból, 1807-ből származik Csongrád megyének egy hasonló értelmű statútuma, mely szerint „A pusztán vagy korcsmáknál idegen, s annál kevesebbi [sic!] esméretlen embertől lovat, vagy marhát vásárlni cédula nélkül akármennyi számú esmeretes emberek jelenlétében is vásárolni tilalmas legyen, hogy így hamis és megvásárolt tanúk bizonyosága által a lopott jószágunk ura ne adathassék, ha tehát illetően lopott jószág valakinek kezén találtatnék, s eladóját megnevezni nem tudná, ha mindjárt a vásárlás valóságáról tanúkat állítana is elő: mindazonáltal mint azon jószágunk egyenes tolvaja, úgy nézetessen és büntetődjön.” Uott. III. 457-459. A vármegye 1826-ban újra megismételni kényszerült a rendelkezést: „Szolgabíró urak azon régebbi rendszabást, hogy minden járó jószág vétele akkoron, s ott irandó vásárlási cédula mellett, mikor s hol az adásvevés történik, eszközöltessen, megújítva oly hozzáállással fogják közhírré tétetni, hogy akárkinek is, ki a kezén talált jószág iránt kérdőre fog vétetni az, hogy ő irást nem tud, mentségére nem szolgálhat, hanem általjában ezen zsinórmérték gyanánt szolgáló rendszabás szerint fogitéletet nyerni.” Uott. III. 481. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Szeged város levéltárának 18. század végi jószágoltvájlási perei is azt mutatják, hogy az adásvételi aktusok szóbeli/rituális hitelesítési formája korántsem tűnt el a gyakorlatból, és nem is kizárólag az illegális szférájában maradt fenn. A saját vizsgálataimon kívül hivatkozhatom Hajdú Lajos kutatásaira, aki az 1770 és 1795 között felterjesztett rabtabellák anyagában talált például egy (közelebből nem datált) szegedi esetet, amikor a jószág legális birtoklásának a tanúsításához a magisztrátus egyáltalán nem kért írott bizonyítékokat, az illetőnek vagy az eladót, vagy a szavatost, vagy valamely az áldomásívás rítusában résztvevő tanút kellett (volna) csak megneveznie. HAJDÚ Lajos: Büntett és büntetés... 222. Erről a nagymúltú bizonyítási gyakorlatról ld. a 22. jegyzetet. A jogi szóbeliség 18. századi (elsősorban nyugat-magyarországi) továbbélésére jelentős mennyiségű adattal szolgál jobbágycsoport, mezővárosi lakosok és kismemések köréből Tóth István György, jóllehet ő maga nem az általam javasolt megközelítést alkalmazza. TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” 63–138.

⁴⁴ Szabó István kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy a feudális korban a jobbágság elveiben csak bírhatási/használati joggal rendelkező földje, telke és annak tartozékai felett, tulajdonjoggal nem. Egyes vidékeken a szokásjog azonban megengedte, hogy — leggyakrabban — a szőlő és a rét használati jogát másra ruházhassák (SZABÓ István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában. Bp., 1947). Az ilyen esetekből, valamint a földek minden szabályozás ellenére mégis megtörténő, illegitim adásvételéből fakadó

perek a pusztán szóban kötött ügyletek és az utólagos bizonyítás szintén szóbeli formájának a jelentőségére mutatnak rá. Egy külföldi tanulmányai után hazatért, barátfalusi (szalónaki uradalom) ifjú 1609-ben testvére fiaitól örökségét perli. Kiderül, hogy az időközben máshová költözött apa földjeit zálogba vetette, ám ezt a fivér fiai nem írásos bizonyítékkal igazolják az úriszék előtt, hanem hat „bizonyással”, vagyis emlékező tanúkkal. Ugyanígy, szóbeli bizonyítás támasztja alá a hazatért fiú követelését is, mely szerint elindulása előtt nem kapta ki az atyai örökségrészt, csak egy dolmányban eresztették útnak. VARGA Endre: i. m. 128–130 (53. sz.). Olykor még legális, földesúri adomány esetében sincs frott dokumentum, mint ebben az 1593-as, a körmendi uradalom egyik meg nem nevezett faluját érintő perben, melyet a két jobbágy egyike úgy nyer meg, hogy a falu színe négy személlyel bizonyítja, hogy a kérdéses öt hold földet a földesúr adta neki adományként. Uott. 229 (101. sz.). A szalónaki uradalomban 1613-ban egy hodászi felperes és egy kethelyi alperes jobbágy közötti, a hegyester indult perben is pusztán emlékező tanúkra hagyatkoztak, amikor egy a vitatott dédapai örökség részét képező szőlő jogi státusát kívánták tisztázni. Kilenc embert — hat férfit és három asszonyt — kérdeztek ki annak eldöntésére, hogy „valamjert mast pörölnek, jozagh, szőlő, hofi senkjítul egjebtül nem iutot, nemjs szalot egjebtül, hanem az regi Bobouacz Iuantul, es hofi egi vejsj sem aquiralta azt, hanem epen attul szalot”, továbbá hogy „senkj njnch tób attiafi ahoz a ket azonjnjal.” Uott. 133–136 (55. sz.), idézett részek: 134 és 135. Illegális földeladási ügyletekkel kapcsolatos Máramaros megyének egy 1638-ból származó statútuma, mely megtiltja, hogy a jobbágyok a földesurak tudta nélkül elidegenítsék — eladják vagy elzalogosítsák — földjüket, irtásukat illetve az ún. fundus intravillanus részeit (házukat és az azután járó javakat, úgymint udvart, kertet, szőlőt, csúrt, istállót). Azokat, akik korábban ilyen meg nem engedett ügyletek révén jutottak javukhoz, formulánkat alkalmazva kötelezi, hogy bizonyítsák utóbbiakhoz fűződő tulajdonjogukat: „az kik penig ez mostani végezésünk előtt vetették zálogba avagy örök áron adták el [javaikat] és ha az patronus redimálni akarja azféle földet, az mely possessoroknál találatnak a földek, azok az possessorok tartozzanak levelekkel megbizonyítani, ki mennyi jussal és mennyi summában bírja. *Ha penig levelekkel meg nem bizonyíthatják, bizonyítsák elegendő emberi bizonyosságokkal.*” Corpus statutorum III. 86. A szóbeliség rokonok közötti osztály (divisio) esetében is gyakran feltűnik. Szecsődön (körmendi uradalom) 1594-ben az osztozás tényét mindkét félnek szóban — eskütevésével illetve szóbeli bizonyságokkal — kellett bizonyítani illetve cáfolni, amint azt a falu füstje és a kántortörvény is előírta számukra. (Uott. 230–231. 103. sz.) Írott végrendelet hiányában a hagyatkozásnál jelen lévő szóbeli bizonyságokat hallgattak ki 1586-ban Csém faluban (szalónaki uradalom, Uott. 84–85. 19. sz.), 1587-ben Nardán (szalónaki uradalom, Uott. 88–90. 21. sz.), 1627-ben Szalónakon (szalónaki uradalom, Uott. 154–155. 64. sz.), 1641-ben Rohoncon (szalónaki uradalom, Uott. 162–163. 71. sz.), s a makovicai uradalom jellegzetes, 17. századi soltszereiben is hasonló szereppel és súllyal bírt a szóbeli tanúsítás (1642: Uott. 893–897. 518. sz., 1650: Uott. 905–907. 523. sz., 1662: Uott. 933–934. 536. sz.) A szóbeli végrendelkezés további eseteire nézve ld. KRISTÓF Ildikó: „Rendeld el házatad...” Pénzkölcsönzési, adóssági ügyekben is lehetséges volt a szóbeli egyezés és a későbbi tanúsítás szóbeli formája. A szalónaki uradalom egyik 1589-es perében például az egyik jobbágy özvegye perli adósát, akinek még a férje kölcsönzött pénzt. Az adós éppenséggel azért nem tudja bizonyítani, hogy a kérdéses összeg felét már visszaadta, mivel „*az mynemő emberek ellőth megth attha, azok imar megth holthanak.*” (Hatodmagával kell tehát esküt tennie arra, hogy a visszafizetés valóban megtörtént.) VARGA Endre: i. m. 100–101. (32. sz.), idézett rész: 100. Ugyanebben az uradalomban 1633-ban egy hornstani (?) jobbágyasszony elhunyt férje bátyját perli egy szőlő birtokáért, amelyet az asszony szerint férje csak használatra engedett át a bátynak, a báty szerint azonban ő meg is vette azt, s ki is fizette az árát. A báty „levelekkel” igazolja a bíróság előtt, hogy az osztozkodáskor a férj után maradt földingatlan árának megfelelő részét valóban megadta az asszonynak, a szőlő árának megfizetését azonban nem találják a bírák a „calculatióban”. Ezért — formulánkat alkalmazva — olyan ítéletet hoznak, hogy a báty „*quietantiis vagi humano testimonio*” bizonyítsa be, hogy a szőlő árát is megadta. Uott. 651–652. (353. sz.) Hadd említsek végül néhány további jogi kontextust, melyekben formulánkat explicite is megjelenik. Lábasszóság és más portéka adásvételét és az ahhoz fűződő tulajdonjog tanúsítását igyekszik szabályozni Nógrád megye 1691-ben hozott statútuma, ami „ezen vármegyében rendeltetett parasztkapitányoknak, hadnagyoknak, tizedeseknek, városi és falusi bírának és az egész külső renden lévő szegénységnek” hozza tudtára a következőket: „Kiváltképpen való szorgalmatossággal fölötté igen tiltatik, senki a parasztság közül ismeretlen katonától, hajdútól, és bár ismerős házas-tüzes végbeli, iratos lézen is, titkon és alattomban, aszerint tábori némettől, akármiféle marháat és portékát megvenni ne merészeljen, hanem ha végbeli kapitányától s egyszersmind vármegyénk viceispánjától *levele lézen, avagy azonkívül elégséges-képpen megbizonyítja, hogy igaz s nem tolvajlott s nem lopott marha az, a kit véssen tőle s*

szabad királyi városok polgársága esetében is. Utóbbiak tekintetében mindenekelőtt a *Jus civile* című — 16. századi kéziratban illetve 18. századi eleji nyomtatásban is létező — jogkönyv⁴⁵ dokumentálja bőségesen a hitelesítési/bizonyítási gyakorlat alternatív formáját. Nyolc szabad királyi város — Bártfa, Buda, Eperjes, Kassa, Nagyszombat, Pest, Pozsony, Sopron — közös polgári jogairól szólva több különböző mikrokontextusban is megengedi azt⁴⁶. Az oppidum jogállású városok kora újkori jogszolgáltatása ebből a szempontból nem

hiteles személyek előtt vézsi." Corpus statutorum IV (Első fele). 526. A tiltott gyakorlat minden bizonynal tovább élt, hiszen a vármegye majd harminc évvel később, 1722-ben is meg kellett, hogy ismétlje ugyanezt a rendeletet. Uott. 658–659. Az utazók személyazonosságának a tanúsítását Pozsony megye 1699-ben így rendelte el: „arra is szorgalmatos gondjok léssen, nem csak a tiszteknek, de a bírának is, hogy föl s alájáró ösmeretlen katona számban avagy is praetextus alatt járó embereket is megvizsgálják, micsoda járatbéli legyenek; és ha elégséges passus levéllel vagy is ösmeretes böcsületes gyanóság nélkül való emberekkel igazán való járásokat, és utazásokat nem comprobálják," vessék őket áristomba. Uott. IV (Első fele). 579. Nemzettség-tanúsítás ügyében jelenik meg a formula a németújvári uradalom egyik 1613-ban lezajlott perében, amikor a bíróság ítélete szerint az egyik fél (és földje) *agilis* státusát az illető bizonyíthatta „*humano testimonio ac si voluerit, literis etiam et liberalibus instrumentis.*” VARGA Endre: i. m. 269 (130. sz.). Végül, adófizetés tanúsítása tárgyában rendeli el a szalónaki uradalom úriszéke 1651-ben, hogy a pöszönyi hegymester vagy a szőlők utáni tized megfizetéséről kapott quietantiákkal vagy „*emberi bizonyossággal*” („*literis vel humano documento*”) bizonyítsa, hogy nem tartozik urának. Uott. 201–203. (78. sz. 28. causa). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

⁴⁵ A *Jus civile* 16. századi latin nyelvű kéziratát kiadta HARSÁNYI István: Buda, Pest, Kassa, Bártfa, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes és Sopron szabad városok polgári jogai és régi szokásai = Történelmi Tár I (1909) 52–87. és 4 (1909) 481–509. E korábbi változat szövege — legalábbis az általam vizsgált passzusok esetében — szinte szószert megegyezik az 1701-es bártfai (a kassai polgárság használatára szánt bilingvis, latin és magyar nyelvű) kiadás latin szövegével. *Jus civile* (RMK I. 1619).

⁴⁶ A szabad királyi városok jogait a 16–18. századon át továbbhagyományozó jogkönyv bőségesen hivatkozik az alternatív hitelesítési/bizonyítási módra. Így például a polgárok ingó és ingatlan „örökségének” elidegenítéséről, illetve az ilyen ügyetek utólagos bizonyításáról szóló passzusai. Ha „valaki házat, szőlőt, földet, rét, és akar mely álló örökséget, mely a' Város határán vagyon meg-veszen pinzen, es annak meg-fizetésit bizonyos terminusokra fogadgya bizonyos kötés alatt," azt „*bizonyos emberek elöt, vagy kötés levélben*” kell tennie. *Jus civile*. 21 (Tractatus primus, Titulus XIV). A későbbi bizonyítási mód is ugyanilyen vagylagos. A vételár megfizetésének eladó és vevő által előre meghatározott módjáról a bíróság vagy „*a kötés levélnek continentájából*” szerezhet tudomást, „*avagy a'mint a' bizonyások bé hozzák.*” Uott. 22. A jogkönyv egyik fejezete — „Az álló örökségnek jóogyáruul való bírásáról” — külön is tárgyalja a tulajdonjog utólagos tanúsításának megkívánt módját: „Hogy ha valaki álló örökséget, házat, szőlőt, avagy pinzen vagy cserében akar sajátjá tenni, meg lássa a' vévő, hogy azon helyben lévő *Bírónak hírével és Tanácsával vagy Város pecsétivel meg-erősítésével* legyen bizonyos vólta.” A formula a passzus ugyanott található latin szövegében még karakterisztikusabban fogalmazódik meg: „*Si quis super alienatione domus, vel vinea aliqvod jus habere praetendit, id literis Civitatis Sigillo autentico roboratis, vel testimonio juratonum civium probare tenetur.*” Uott. 14–15 (Tractatus primus, Titulus I). Álló örökség, vagyis ház elzálogosításáról szól a következő cikkely részlete, melynek csak a latin szövege jeleníti meg formulánkat: „*quis hominum domum suam invadiaverit, vigore Literarum Civitatis aut testimonio sufficienti juratonum Civium [...]*” Uott. 114 (Tractatus quartus, Titulus XVII). Adóssági ügyetek kapcsán a következő cikkelyeket idézhetem. „Ha valamely külföldi és idegen embernek városbéli concivis emberrel, avagy akar mi nével nevezendő marhával: Hogy ha a' kereső *valami írásbéli avagy élő bizonyossággal meg nem bizonyíthattya,* tehát az a' kin kereskednek, minden hitezés nélkül absolváltassék [...] Hogy ha a' meg holt embernek valami marháját mutathatná a' kereső, melyet mind egy zálog képpen adott vólta az meg-holt ember, és azzal akarván bizonyítani, magának akarná azt a' zálogot az adósságért megtartani, és ha a' meg-holt embernek maradéki, a' zálogot nem akarnák nála hadni; hanem kívánnák viszsa,

látszik különbözni a királyi privilégiummal rendelkezőkétől: a *Corpus statutorum* rendeletei valamint a földesúri hatóság alatt álló városokból származó peranyag tucatnyi példával szolgál a vagylagos bizonyítási forma mezővárosi jelenlétére is⁴⁷. Formulánk ugyanakkor

s' meg nem bizonyíthatná penig a' kereső írásbeli vagy élő bizonyossággal mennyi summában légyen nála a' zálog. Akkor a' kereső csak maga hitivel affürmalhattya quantitassat a' summának." Uott. 27–28 (Tractatus primus, Titulus XXI). A végrendelkezés végrehajtásának legfőbb akadályát képező hátrahagyott adósságokról szóló cikkelynek csak a latin szövege tartalmazza formulánkat: „si creditores habuerit, qui *sufficienti testimonio* super ipsorum debitis fulciti fuerint, *literali videlicet vel juratorum Civium, aut caeterorum fide dignorum ac honestorum virorum, aliarumq' personarum testimonio*, debitum certificatum fuerit; illud testamentum nullius debet esse valoris." Uott. 97 (Tractatus tertius, Titulus XVI). Végül, megtaláljuk a formulát a személyazonosság tanúsításának módját tárgyaló cikkelyekben is, így például a következőben: „Senkit a' Város Társaságában bé nem vészen, hanem ha nemzetét levéllel, avagy élő jámbor személyekkel bizonyítja meg, hogy igaz ágyból való származott légyen." Uott. 3 (Az városoknak szabadságok, Cap. V). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) Szeged városban még a 18. század végén is akadnak olyan, ingó és ingatlan javak tulajdonjogának a tanúsítását célzó perek, melyekben semmiféle írott dokumentumról nem hallunk, a bíróság egyszerűen a szomszédok szóbeli vallomásra hagyatkozik, s el is fogadja azt. Így volt ez például 1794-ben, amikor Kovács alias Tanács József házának és három köből szántóföljének a hovatartozását és jogi státusát kilenc szomszéd tanúsította, akik közül — ellentétben a *Tripartitum* vagy Kithonich *Directio methodicá*jának a felfogásával — hatan éppenséggel hatvan éven felüliek voltak (a legidősebbek 70, 83 és 86 éveseknek vallották magukat). CsmL, SzL, IV. A. 1018. f. 1. Az egyedi pereknél is beszédesebb az az 1773-ban beadott ún. *gravamen* (a külső, nagytanáctól a belső, kistanácshoz küldött panaszlevél), aminek huszonhetedik pontja így hangzik: „A jo portiozo régi Tökés Gazdáknak igen nagy terhükre, kárúkra, és jóságoknak meg csekenésére [sic!] vagyon, midőn az eő Kaszáló Rettyük, Szántó földgyük, Hazuk, és masefféle örökségük, ha mingyárt 40. vagy 50 esztendőktől fogva Örökös jussal Birják is, csak azon okból, hogy leveлик nincsen afele örögsegekről, a fölpöresnek pusztá beszédgyire ki hasanlo képen a Pörös Földről letelelet nem mutatthat, meg ültetnek." CsmL, SzL, IV. A. 1003. t. (Kiemelés tőlem: Sz. K. I.)

⁴⁷ Kolozsvár 1588-ban kiadott, *Privilegialis Executio Ciuitatis Colosvariensis* című rendelete külön passzusban értekezik például „Az levelekbeli Bizonysságról” (Titulus octavus). Ennek az adólevelek érvényét tárgyaló részéből kitűnik, hogy a bizonyítás írásos és szóbeli formája gyakorlatilag egyenértékűnek számított egymással, hiszen a szöveg egyrészt azt mondja, hogy „effele ados levelek mindenkor elegendő bizonyysagi az keresetnek”, másrészt viszont azt is, hogy „Ha az Felperes az eo adossagat, el eri az adoson, emberbeli nyelvan valo bizonyssagh által semmit nem art, ha az Fölpöres az ados leveleket elvesztette volna is, ket okert. Edgykert — mert az levelek dolga sok szerentelensogh alal fogoh; Masikert mert az levelek csak emberek dolgainak emlekezetre valok.” *Corpus statutorum* I. 221. Az írásbeliség bizonyító erejének kétséges voltát hangsúlyozza a regestrumokról szóló passzus is: „Az holt embereknek kereskedő es aaros rendeknek es mies Embereknek Regestumok az adossagnak keresetire, es megh nyeresere nem tellyessseggel elegendendők, hanem Törveny szerent valo Tamaszok nélkül az az Hütnekkül vagy bizonyssagh nélkül szükölködnek.” Uott. 221–222. Az írásbeliség korabeli ambivalens jogi értékéről tanúskodnak továbbá a városból származó más, az igazságszolgáltatás intézményes formáihoz kapcsolódó rendeletek is, mint például egy 1585-ös statútum, ami az idézés módjára vonatkozik: „aki idez, hat a teorweny hazanal lewen megh tartozzek mondany, hogj ne legien ketsegh az Nemo Irsaban.” Uott. 205–206. Pest város (mely a hódoltság után csak 1703-ban nyerte vissza szabad királyi városi rangját) 1697-ben megalkotott jogkönyvtervezetében a városi polgárságért folyamodó idegenektől — a *Jus civile* idézett előírásaihoz hasonlóan — vagy írott vagy szóbeli bizonyosságot kért arról, hogy azok szabad állapotúak, becsületes életvitelűek, valamint katolikus vallásúak: „antequam autem in civium numerum recipiatur, et albo inscribatur, si incognita persona est, a Domino priori, vel ubi vixit, *litteras testimoniales exhibeat, vel doceat, se istic loci honeste vixisse, seque liberum nec non Romanae Catholicae religioni addictum esse*” BÓNIS György: Buda és Pest bírósági gyakorlata... 337. (Titulus II, Articulus II). Formulánk szépen megfogalmazott magyar nyelvű változatát olvashatjuk Felsőbánya 1738-ban kelt hasonló értelmű rendeletében is: „valaki más helyekről ez városban lakni jó, nullo habitu respectu, egys kézímives [sic!] mesterségének gyakorlására mindaddig is ne admittáltassék, mignem vagy hiteles bizonysságok által, vagy pedig hiteles költ levélbeli attestatio által jobbágyi kötelességtől szabados voltáru, jámbor és nem feslett, annyival inkább nem czéggéres életérül, úgy viszontag, hogy nem mások ártalmára intézett indulatokat foveálni szokott ember legyen, producáland.” *Corpus statutorum* III. 752. Hogy a bizonyítás alternatív kommunikációs formája ingatlanátruházási ügyekben

nem fordul elő a tárnokjogban — ami a maga részéről az írott jogi dokumentumok számos típusát sorolja fel⁴⁸ —, s ez arra utalhat, hogy a bizonyítás vagylagos módja sokkal inkább a helyi gyakorlatból eredt, a jogi eljárás szokásszerű elemei közé tartozott. Végül, ugyancsak a *Corpus statutorum*, továbbá Homoródszentpáli Német Ferenc Werbőczy *Tripartituma* alapján készített verses compendiuma, valamint Kithonich János eljárásjogi kézikönyvének, a 17. század során többször is kiadott *Directio methodicának* egyes passzusai arra engednek következtetni, hogy formulánk a megyei nemesi jogszolgáltatás praxisában is többé-kevésbé bevett volt — ha érvénye ott valószínűleg korlátozottabb lehetett is, mint a városok és a falvak (úriszékek) polgárjogi ügyletei esetében⁴⁹. Feltűnő például, hogy maga

is megengedett volt, arra álljon itt két — jóllehet, igen korai — körmendi példa. 1586-ban negyedfél hold föld tulajdonjoga felett folyik pereskedés, amit az alperes megvett a felperesek egyik rokonától, ám amit utóbbiak visszakövetelnek tőle. Az új tulajdonos nem írott szerződéssel, hanem két szóbeli bizonyossággal tanúsítja, hogy a földet örökös használatra vette meg, az atyafiaknak tehát semmi keresni valójuk nincsen azon. A szóbeli tanúsítást Körmend bírósága, majd az úriszék is elfogadja, s az új tulajdonost meghagyják birtokában. VARGA Endre: i. m. 219–220. (89. sz.). Három évvel később egy asszonyt perel be az egyik körmendi polgár, mert az — őserinte — jótalanul birtokolja a felperes tulajdonát képező, még apjától örökölt rétjét. Az asszony ez esetben sem iratokra, hanem az emberi emlékezetre hagyatkozik, amikor igazát védi. Annak bizonyítására, hogy az ingatlan huszonkét (!) esztendeje őneki történt átadása és felvallása jogszerű volt, s hogy azóta senki sem emelt kifogást tulajdonjoga ellen, szóbeli bizonyosságot állít elő, sőt azzal is érvel, hogy mindezt „*az esküttekis emlékeznek*”. A körmendi bíróság, csakúgy, mint később az úriszék is, elejti az asszony elleni vádat. Uott. 223. (94. sz.) (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

⁴⁸ A tárnokjog általam használt kiadása: *Articuli iuris Thavernalicis*. Nagyszombat, 1694. (RMK II. 1780) Kritikai kiadása: KOVACHICH M. Gy.: *Codex authenticus iuris thavernalicis*. Buda, 1903.

⁴⁹ Kithonich János *Directio methodicája* számtalan, a megyei nemesi igazságszolgáltatásban előforduló irattípus emleget, és sok esetben — így például a nemesi kiváltságok illetve a nemesi birtokokhoz való tulajdonjog bizonyítása esetében — meg is követeli az írásbeli bizonyosságok bemutatását. Ugyanakkor azonban arra is utal, hogy ez bizony korántsem mindig történik meg: „A' Polgári Törvény tudók-is azt tanították, hogy a' Fiscus az Al-Pörööstől a' levélbeli Igasságot elő-kévánhattya, nem tsak a' továbbra való hallogatás távoztatására, hanem az ellene mozditando Keresetnek meg-fondálására-is, és azt bé-vött dolognak tartják [...] Innét vagyon, hogy mi köztünk-is az Itélő-mester minden féle levél-béli Igasságokat elő-szokott kérni azoktól, a' kik afféle magva-szakatt Jóságokat bimak: Jollehet némelly nem igényes szokásból (mellynek nem kellene meg-engettetni) nem szokták elő-hozni.” KITHONICH János: *Directio methodica*... 18–19. Lássunk néhány konkrét példát, melyekben formulánk explicite is megjelenik. Megtalálható például a személyazonosság (nemzettség) és jó hírnév tanúsításának a módját tárgyaló számos cikkelyben. Az ingessio („mások keresetibe — a végső sententia előtt — való beállítás”) esetében „a' Nemzettségnek bizonyítása szintén úgy kívántatik [...] Emberi bizonság mind azon-által fellyebb 60 esztendőnél nem vétettetik-bé.” Latin szövegének figyelemre méltó részlete így szól: „in hac quoque Genealogiae probatio (quae interdum etiam humano testimonio fieri solet).” Uott. 227 (Caput VII, Quaestio XIX). A nemzetsegtanúsítás módja a következő: „a' Fel-pereshez való rokonságát és Atyafiúságát meg kell bizonyítani levél-béli bizonságokkal [...] az az; akar ki nevére költ, minden-féle levelekkel, még Prokátor levéllel-is, ha hatvan esztendő előtt költ [...] meg-fogyatkozván pedig levél-béli bizonságiban, emberi Tanúkkal-is bizonyíthat 60. esztendeig, de nem fellyeb [...] A' nemzetseget ágról ágra rendel, levéllel avagy emberi Tanúkkal, a' mint fellyebb mondám, kel meg bizonyítani.” Uott. 228 (Caput VII, Quaestio XXI). Formulánk a „rút hírnév” (infamia) kivizsgálásának az ügyével kapcsolatban is ott van. Szükséges, hogy „elő avagy levél-béli elégedendő Tanuk által azon helyen reá bizonyodgyék” a vád, míg a latin szöveg annak legteljesebb megfogalmazását adja: „si tamen contra ipsum statim & in continenti literali documento, vel humano testimonio sufficientibus, probata fuerit.” Uott. 210 (Caput VI, Quaestio XIX). Ugyanebben a kontextusban említi a formulát a XXX. questio is: „elég, ha edgy Törvény napon, levélbéli, avagy élő bizonyokkal Tanuját igaz Nemesnek s' jó hir név-béinek bizonyítándgya,” vagyis „literalis fulcmento, aut alio probabili documento, sufficienti scilicet humano testimonio comprobare, ipsum verum Nobilem & honestae conditionis hominem esse.” Uott. 211. A vármegyei statútumok közül a következőket lehet említeni. Trencsén megye 1598-ban hozott statútuma elhajtott marhák ügyében, vagyis tulajdonjog tanúsításának a kérdésében rendelkezik.

a *Tripartitum* — ellentétben compendiumával — nem említi azt, pontosabban explicit módon nem hivatkozik rá⁵⁰. Ami végül egyes kiváltságolt etnikumok sajátos jogrendszerét illeti, mindeddig csak a — nyomtatásban 1544-től hozzáférhető — szász joggal tudtam összehasonlításokat végezni. A formula, jóllehet, ezekben a szövegekben is felbukkan, jelentősége a hét kereskedőváros *eigenes Landrechtje* tekintetében mégis jóval kisebbnek tűnik: inkább csak kivételes jogi esetekre vonatkozik⁵¹.

Kutatásaimmal nem tartok még ott, hogy formulánk előfordulásának minden egyes mikrokontextusát számba tudnám venni. A jegyzetekben bemutatott példák alapján azonban már most jól látható legalábbis két jelentőségteljes szféra: a javak átruházásának/elidegenítésének a kontextusa (adásvételi és hitelügyletek, javakhoz fűződő vagy nem fűződő tulajdon- és használati jogok), valamint a személyes identitás tanúsításának a kontextusa (származás, társadalmi státus, magaviselet). Rendkívül fontosnak látom, hogy a formula a kora újkori társadalom ennyire különböző vagyoni és státuscsoportjait fedje le. Azáltal, hogy egyaránt vonatkozik a jobbágyokra, a szabad királyi és a kevesebb kiváltsággal rendelkező városok polgárságára, s hogy még a nemesség középső és alsó rétegének az esetében is előfordul, az írásbeliség ismeretének, használatának nagy valószínűséggel olyasfajta korlátozott formáiról tanúskodik, melyek mindezen csoportokra egyaránt jellemzőek lehettek. Azt a jelenséget, amikor egy társadalomban az írásbeliség nincs még átfogóan jelen, amikor értéke még használói szemében is ambivalens, a korábbi kutatás „funkcionális” írásbeliségnek vagy (az elit rétegekre) „korlátozott” írásbeliségnek nevezte. Az azonban, amivel formulánk kapcsán szembesülünk, nem teljesen írható le ezekkel a fogalmakkal, hiszen ebben az esetben egy társadalmilag igen széles körben érvényes jogi norma foglalja mintegy magába a joghasználtként elvárt/elvárható kommunikációs technikákat. Ezt a jelenséget jómagam inkább az

Annak bizonyítását követelve meg, hogy jogos vagy jogtalan volt-e az elhajtás, kinek a tulajdonában állottak a marhák, formulánkat is beépíti a rendelet szövegébe: „an scilicet debite vel indebite facta fuerit abactio, debeat, tam ex productis litteris, quam ex testimoniis et aliis legitimis documentis, quod si qua partium iudicio ipsiusmodi contenta esse noluerit, liberam habeat in comitatum appellandi facultatem.” Corpus statutorum IV (Első fele). 79–80. Kolozs megye 1657-es statútuma adóssági ügyekkel kapcsolatban hivatkozik az alternatív bizonyítási módra: „Az nyilván való adósságoknak melyek az eotven ftozt felyül nem haladgyak azok meghveteleben concludal az nemes Varmegie ilyen methodust es rendet mind az keolczeon kert Summanak meghveteleiben: Hogy ha keotes avagj ados levele extál is valakinek es valami egejb keotes vagj zalagosithas nem volna benne, hanem czjak igazan az adóssaghról avagj keolczeon adot penzreol extal vagj ha ados levele nem volna is, de az dologh nylyan vagion, az exponens avagj Creditor, requirallia az varmegie Tiztit rolla ugmint az feo Birot es Vice Ispanyt, kik admoneallyak avagy admonealtassak az adost, hogy usque ad octavum diem fizessen megh az Creditornak minden okvetetlen.” Corpus statutorum I. 288–289. (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.)

⁵⁰ WERBŐCZY István: i. m.

⁵¹ A szászok jogkönyvének általam használt 1684-es német nyelvű kiadása a következő kontextusokban emlékezik meg a jogi bizonyítás alternatív módjáról. Adóssági ügyekben: „Gnugsam beweisene Schulden können auch ohne Schuldbrief gefordert werden.” Der Sachsen in Siebenbürgen... 88. (Das dritte Buch, III) „Wenn der Schuld-Zettel verloren ist / soll man mit gnugsamer Beweisung die Schulden darthun” Uott. 22 (Das erste Buch, II). Nem szokványos körülmények között (pestisjárvány alatt) történő végrendelkezés esetében: „In Sterbenslaufften / wenn die grausame Plag der Pestilenz wüet / ist es gnug so der Testator für [vor] zweyen Manns oder Weibs-Personen / genuffenen oder ungeruffenen / oder auch Hausgenossen / seinen Willen anzeigt / unnd für [vor] ihnen Testament thut.” Uott. 69–70 (Das andere Buch, VI). (Kiemelések tőlem: Sz. K. I.) A szász jogkönyv korábbi kiadásai: 1544 (latinul), RMK II/33. 1583 (latinul), RMK II/172. 1583 (németül), RMK II/173. Későbbi kiadás: 1700 (németül), RMK II/1983.

említett francia olvasástörténeti iskola egyik központi tételének a segítségével vélem értelmezhetőnek: az írással és az olvasással kapcsolatos limitált képességekre épülő, társadalmi csoportoktól *függetlenül* létezett korlátozott íráshasználat kulturális gyakorlata az, amit formulánk végső soron kifejez⁵². Amennyiben pedig a jogi hitelesítés vagylagos formája (s a benne foglalt szóbeliséggel együtt nagy valószínűséggel maguk a non-verbális formák is) több évszázadon át jelenlévőnek, a kora újkori jogi kommunikáció rendszere szerves részének mutatkozik — márpedig annak mutatkozik —, talán megengedhető, hogy a kommunikációhasználat *sűrű* módját a rendszer „strukturális állandójának” tekintsük.

Hogy az akár frott, akár szóbeli hitelesítés gyakorlata mennyire elterjedt, megszokott lehetett még a 18. század folyamán is, azt az is jelzi, hogy a formula előfordulása túlmutat a „valós” hétköznapi joggyakorlaton. Megtalálható a magyarországi boszorkány- és demonológiai diskurzusban is, mind a „hivatalos” képzetek, mind pedig a „populáris” hiedelmek szintjén. Tekintettel arra, hogy ezt a kérdést már többször is volt alkalmam tárgyalni⁵³, itt csak a legfontosabb vonatkozásait foglalnám össze. Formulánk valamilyen „démoni” formában ott rejtőzik szinte minden megfogalmazásban, amivel papok, jogászok és bírák az ördöggel kötött szövetség „kommunikációs formáját” leírni, értelmezni vagy éppen kideríteni kívánták. Nógrádi püspök például, amikor 1650-ben a paktum lehetséges formáit tárgyalta, ezek között elképzelhetőnek tartott, mint említettem, mind *per verbum*, mind *per scripturam* kötött szerződéseket, s a szóbeli paktumot egyáltalán nem tartotta kisebb bűnnek az írottánál⁵⁴. Benedict Carpozovnak a 17. század végétől használt *Praxis criminalis*a explicite is megörökítette a formulát. A *De magia* című fejezetnek a bíróságok számára összeállított *Interrogatoriuma* egyenesen azt kérdezi (kérdeteti a mindenkori bírákkal) a vádlottól: „An scripto, vel ore tenus sit factum?” azaz, meg kell tudni, írásban vagy szóban paktált-e le a mindenkori vádlott az ördöggel⁵⁵. Carpozovnál sincs azonban semmilyen utalás arra, hogy a szóbeli paktum enyhébb megítélésben részesült volna, mint az írott. Kommunikációs szempontból sem érdektelen tehát, hogy 18. századi boszorkány-pereink bírái hogyan is faggatóztak a paktum után: „Szóvale? Vagy írás képpen történhetett” a szövetség, kérdeztették a vádlottaktól egymástól földrajzilag távol eső helyeken, Kelet- és Nyugat-, Észak- és Dél-Magyarországon egyaránt. Egyes, a 18. század első feléből fennmaradt boszorkányperekben aztán olyan elképzelések is feltűntek — igaz, nagyon csekély számban —, melyek szerint az írott paktum immár tartósabb, szilárdabb szövetséget jelentett a Sátánnal, mint a „csak” szóbeli⁵⁶.

Amennyiben a *litterali documento vel humano testimonio* formula valóban többet jelentett — ahogyan jómagam vélem — a korabeli jogászsargon egyik kliséjénél, el kell

⁵² A középkori írásbeliség funkcionális felfogásáról ld. Franz H. BÄUML: Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy = *Speculum* 55 (1980) 237–265. Közel áll ehhez Jack Goody általános antropológiai, ún. korlátozott írásbeliség (restricted literacy) fogalma is, jóllehet, ő inkább társadalmi rétegekre korlátozott íráshasználatban gondolkodott. Jack GOODY: Literacy... különösen: Introduction és The Logic of Writing... A kora újkori kommunikáció sajátos sokféleségének, nagyfokú variációs lehetőségeinek és önálló kulturális gyakorlat (*pratique culturelle*) voltak a tézist megfogalmazta Roger CHARTIER: *Les Pratiques de l'écrit... és Culture populaire...*

⁵³ Ld. a 9. jegyzetben felsorolt munkáimat.

⁵⁴ NÓGRÁDI Mátyás: *Lelki Próbakö.* 176-177.

⁵⁵ *Forma processus...* 31. Kiemelés tőlem: Sz. K. I.

⁵⁶ Ld. KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek — ördögös könyvek...” 70.

gondolkodnunk azon is, milyen *egyéb* következményekkel járhatott, hogy a kora újkori lokális jog elfogadta ugyanazon ügyet akár szóbeli, akár írásbeli tanúsítását. Vajon ez a gyakorlat nem csökkentette-e jelentős mértékben például az írott dokumentumok (mint bizonyítékok) elkészítésének és megőrzésének a gyakoriságát? S vajon nem hathatott-e ki általánosabban is — és nyilvánvalóan visszafogó erővel — az írni tanulás igényére, az írás presztízsére?⁵⁷ Ezekre a kérdésekre természetesen csak részletes lokális vizsgálatok adhatnak választ, ahogyan arra a kérdésre is, mikor is veszíthette el érvényét formulánk. A jegyzetekben bemutatott adatok túlnyomó többsége a 16–17. századból került elő, ugyanakkor nem kevés esetben találoztunk olyan 18. századiakkal is, melyek a Habsburg adminisztráció újraelrendezkedésével és a lokális, helyhatósági írásbeliség előmozdítását célzó törekvéseivel egyidősek vagy annál későbbiek. III. Károly, Mária Terézia, majd főként II. József és I. Ferenc uralkodásának az időszakából valóban kimutatható egy, az alternatív bizonyítási mód megszüntetésére irányuló felső szándék (ingatlanadásvételi ügyletek és adósságok kötelező intabulálása, személyek és állatok passussainak kötelező használata, javak és alattvalók írott nyilvántartása, stb)⁵⁸, úgy tűnik azonban, hogy a lokális gyakorlat igen szívósan őrzi és tovább élte a vagylagos hitelesítés és bizonyítás lehetőségét is. Hogy pontosan meddig, hol és milyen mértékben, annak eldöntése még további kiterjedt kutatásokat igényel.

Az itt bemutatott problematika összességéeként úgy érzem, jogosult feltenni a következő kérdést: Vajon mi, történészek (hadd soroljam most magamat is közéjük), amikor általában csak és elsősorban az írásbeliség, az alfabétizáció oldaláról közelítjük meg a kora újkori kommunikáció jelenségét, nem vagyunk-e a korszak helyhatósági rendeletalkotóinak kicsit „kancsalító” örökösei, akik elődeik tevékenységének csupán az egyik oldalát veszik észre és értékelik igazán: azt, hogy fokozatosan az írásbeli bizonyító formák mellett tették le a voksukat? Vajon nem kellene-e a másik oldalt is meglátnunk és ugyanilyen komoly vizsgálat alá vennünk: azt, hogy mennyire jól ismerték, s mennyire figyelembe is vették rendelkezéseikben a többi — verbális vagy non-verbális, szóbeli vagy szimbolikus — kommunikációs formát is?

Meglátásom szerint tehát egy olyan szintetikus megközelítésre volna szükségünk, amely *egyszerre* képes számolni a kora újkori kommunikációs repertoárnak mind a négy — vagy netán még több — formájával, s a kvantitatív összesítéseknél „életközeli” elsősorban a mindennapi *gyakorlati használatok* vizsgálata alapján tudja értelmezni azok súlyát és szerepét.

⁵⁷ Érdekes volna például ebből a szemszögből is szemügyre venni azokat a statisztikai adatokat, melyeket Tóth István György a 17–18. századi körmeneti, szentgotthárdi és sárvárfelvidéki uradalom jobbágaira nézve, a jogi ügyleteikkel kapcsolatos dokumentumok meglétének/megőrzésének, illetve meg nem létének/meg nem őrzésének az eseteiről összeállított. TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” 90–100.

⁵⁸ HAJDÚ Lajos: Büntett és büntetés Magyarországon... 339–350. KÁLLAY István: Városi bfráskodás... 30–35. 100–107.

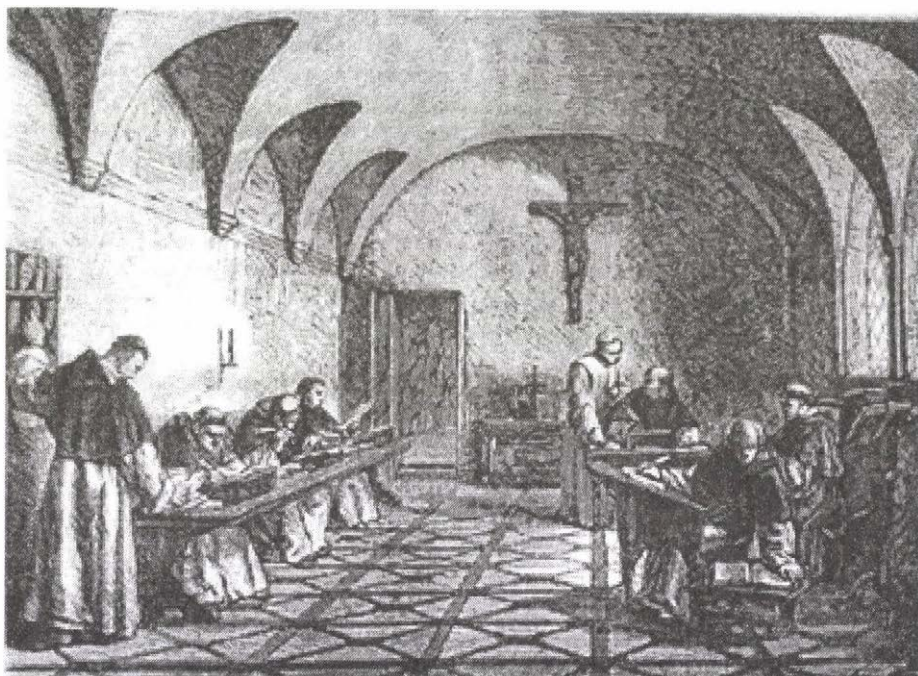
SUMMARY

ILDIKÓ SZ KRISTÓF**From Numbers to (Legal) Texts: History of Literacy, History of Reading or History of Communication?**

The article examines the forms of communication implied in legal evidence in 16th/18th-century Hungary. The author focuses on the procedure of urban and rural jurisdiction as it is represented in local and regional decrees, manuals as well as collections of customary law. The examination is based on the collection entitled *Corpus statutorum Hungariae municipalium*, on 16th/17th-century printed treatises on jurisdiction-indexed in RMK (the short-title catalogue of the so-called *Ancient Books Printed Hungary*) — as well as on the documents of individual trials (witchcraft trials included.)

The author argues that the ordinary practice of law legitimized specific communicational practices, and what it legitimized for the inhabitants of 16th/17th-century Hungarian cities and villages was a rather *condensed* mode of communication and an arbitrary use of its various forms. These sources reveal a remarkable variety of evidence that could have been used in order to authenticate and, subsequently, to prove legal transactions, like selling or pawning goods, making last wills, testifying one's identity, and so on. Writing and written documents do not at all seem to have gained predominance in concluding transactions; written texts were juxtaposed with or substituted by oral testimony and non-verbal means (such as symbolic objects and gestures). This arbitrary choice of the means of communication was expressed in a particular legal formula, as well: *litterali documenti vel humano testimonio* i. e. by means of written documents or oral testimony.

The author concludes that such a communicational practice cannot be analyzed according to the traditional binary model which opposes literacy/writing to illiteracy/orality. Its interpretation requires a more flexible approach — something like developed by Roger Chartier and the new *histoire de la lecture* — which itself emphasizes multiple and overlapping forms of communication in early modern culture and points to the importance of their actual *uses*.

1. kép
Pálos szerzetesek írószobája a középkorban
(Hazánk s a Külföld, 1866)